

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Baarle-Nassau

Titel: Cultuurhistorische waardenkaart van Baarle-Nassau. Inventarisatie en waardering van historisch cultuurlandschap, bouwkunst en stedenbouw.

Versie: 06-05-2025

Auteurs: drs. B.J.G. van Snippenburg, E. de Vries MA (RAAP),
drs. C.J.B.P. Frank (MAB) & drs. H. Roodenburg (MAB)

Projectcode: BNCW

Bestandsnaam: RAAPrap_7401_BNCW_20250506

Autorisatie: ir. L.J. Keunen

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024-3786742

E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2025

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

De gemeente Baarle-Nassau wil erfgoed opnemen in het nieuw op te stellen omgevingsplan. Daartoe zijn RAAP en het Monumenten Advies Bureau gevraagd een gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart op te stellen. De kaart bestaat uit geheel nieuwe inventarisaties en sluit aan bij het datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard.

Baarle-Nassau heeft een rijke geschiedenis, die veel méér is dan het verhaal van de enclaves. Deze geschiedenis, die zich in ruimtelijke zin uit in het landschap en de dorpen, hangt samen met de ligging op een plateau aan de bovenloop van verschillende beken. Hier is een waardevol cultuurlandschap ontstaan met onder meer beekdalen, kamptonginningen, open akkers en jonge heideontginningen, elk met hun eigen karakter. De gemeente kent ook een groot aantal waardevolle bouwkundige objecten en bijzondere stedenbouwkundige structuren.

De ontwikkeling van het landschap en de dorpen, de geïnteriseerde gebieden, structuren en objecten worden in dit rapport uitgebreid beschreven. Het rapport biedt ook handvatten om deze inventarisaties en waarderingen mee te nemen in onder meer het omgevingsplan.

Tot de meest waardevolle plekken in de gemeente behoren Castelré, de Castelreesche Heide, het dal van het Merkske, de Manke Goren, Loveren, Huisvennen, De Grens en het gebied tussen Veldbraak en Bedaf.

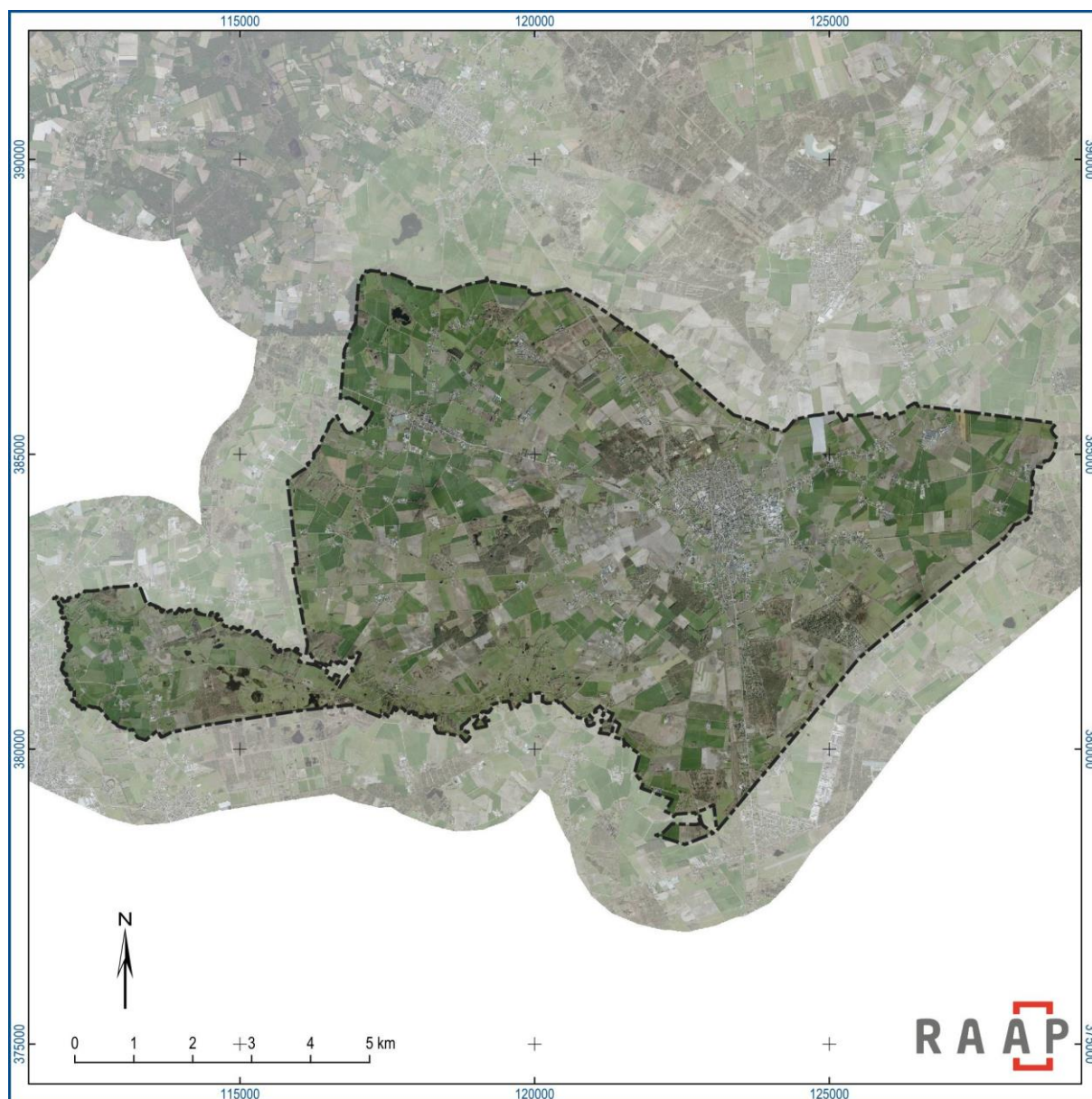
Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	5
1.1 Kader	5
1.2 Studiegebied	6
1.3 Uitvoering	6
1.4 Dankwoord	6
1.5 Leeswijzer	6
2 Methoden en bronnen	7
2.1 Cultuurlandschappen	7
2.2 Landschapselementen.....	12
2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw	17
3 Korte landschapsbiografie	25
3.1 Inleiding	25
3.2 Geologie en geomorfologie.....	25
3.3 Menselijke invloed tot en met de middeleeuwen	29
3.4 Nieuwe Tijd (1500-heden)	32
4 Cultuurlandschappen	34
4.1 Ontginningstypen	34
4.2 Kampontginningen	35
4.3 Beekdalontginningen.....	41
4.4 Heideontginningen	43
4.5 Historische dorpskernen	58
4.6 Waardering en herkenbaarheid	60
5 Landschapselementen	66
5.1 Inleiding	66
5.2 Verkeer en vervoer	66
5.3 Waterstaat.....	70
5.4 Bestuur en recht	71
5.5 Landbouw en bosbouw	73
5.6 Funerair erfgoed	74
5.7 Oorlog en defensie.....	74
5.8 Nutsvoorziening	78
6 Bouwkunst en stedenbouw	80
6.1 Inleiding	80
6.2 Historische bouwkunst	80
6.3 Historische stedenbouw	91
7 Beleidsadviezen	101
7.1 Inleiding	101
7.2 Cultuurlandschap.....	101
7.3 Bouwkunst en stedenbouw	104
Literatuur	109
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	112

1 Inleiding

1.1 Kader

De gemeente Baarle-Nassau wil erfgoed opnemen in het nieuw op te stellen omgevingsplan. Daartoe zijn RAAP en het Monumenten Advies Bureau gevraagd een gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart op te stellen. De kaart bestaat uit geheel nieuwe inventarisaties en sluit aan bij het datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard.

Figuur 1. Het onderzoeksgebied van deze studie: de gemeente Baarle-Nassau. De Belgische enclaves zijn met opzet weggelaten zodat het gebied als geheel bekeken kan worden.

1.2 Studiegebied

Het studiegebied bestaat uit het grondgebied van de gemeente Baarle-Nassau, uitgebreid met de Belgische enclaves (samen een deel de gemeente Baarle-Hertog vormend) die daarin liggen. Bij de kartering van landschappen en structuren zijn de enclavegrenzen genegeerd, zodat een goed beeld van de samenhang van het landschap ontstaat. De enige Nederlandse exclave die volledig begrensd wordt door Belgisch grondgebied dat met de rest van België verbonden is, is gekarteerd zonder het daar omheen liggende Belgische grondgebied mee te nemen.

De gemeente Baarle-Nassau grenst in het noorden aan de Nederlandse gemeente Alphen-Chaam. De oost-, zuid-, en westgrenzen van de gemeente zijn tevens rijksgrenzen. Hier grenst de gemeente aan de Belgische provincie Antwerpen met van west naar oost de gemeenten Hoogstraten, Merksplas, Baarle-Hertog (tot welke gemeente de enclaves behoren), Turnhout en Ravels.

De gemeente Baarle-Nassau telde op 1 januari 2024 7.076 inwoners.¹

1.3 Uitvoering

De inhoudelijke werkzaamheden aan de cultuurhistorische waardenkaart hebben plaatsgevonden in de periode tussen mei en december 2024. De afronding van het project vond plaats in het voorjaar van 2025. De werkzaamheden werden vanuit de opdrachtnemer geleid door drs. Bjorn van Snippenburg (RAAP) en drs. CeesJan Frank (MAB). Aan het project werd verder bijgedragen door Eke de Vries MA, Sil Bouwmans MA (beide RAAP) en Hylke Roodenburg (MAB).

1.4 Dankwoord

Wij willen dank uitspreken voor de prettige samenwerking met Marc Berends en Elke de Rooij, beleidsmedewerkers erfgoed van de gemeente Baarle-Nassau en de inspanningen die zij verricht hebben om ons in staat te stellen de cultuurhistorische waardenkaart te realiseren.

Ook danken wij de heemkundekring Amalia van Solms in Baarle-Hertog/Nassau en omgeving, voor de enorme kennis die zij verzameld hebben op hun website. Hiervan hebben wij dankbaar gebruik kunnen maken. Daarnaast hebben zij specifieke vragen die wij hadden beantwoord en ook zaken aangedragen die niet mochten ontbreken in de inventarisaties. Speciale dank aan dhr. Antoon van Tuijl, oud-voorzitter en thans erelid van Amalia van Solms, die in dit alles als contactpersoon fungeerde.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 lichten we toe hoe we onze inventarisaties en waarderingen hebben uitgevoerd. Hoofdstuk 3 bevat een korte beschrijving van de geschiedenis van het landschap (landschapsbiografie). De hoofdstukken 4, 5 en 6 vormen de inhoudelijke toelichting op de inventarisaties en waarderingen. Tot slot doen we in hoofdstuk 7 aanbevelingen over de wijze waarop de cultuurhistorische waarden kunnen worden opgenomen in het omgevingsplan.

¹ Gegevens CBS.

2 Methoden en bronnen

2.1 Cultuurlandschappen

2.1.1 *Kartering*

Aanpak en bronnen

Het inventariseren en karteren van het cultuurlandschap is erop gericht om inzicht te krijgen in de historische en nog bestaande gebiedskenmerken van de verschillende deellandschappen in de gemeente Baarle-Nassau. Daartoe hebben we het grondgebied van de gemeente opgedeeld in ontginningstypes en die vervolgens in de cultuurlandschappen.

Het fysisch landschap is bepaald op basis van fysisch-geografische gegevens en geeft informatie over de ondergrond van het betreffende gebied. De hele gemeente maakt deel uit van een plateau-landschap. Het ontginningstype zegt iets over het ontstaan en gebruik van het betreffende landschap. Het cultuurlandschap geeft informatie over de fysieke inrichting met aspecten als verkaveling, bebouwing, reliëf en beplanting. Elk cultuurlandschap heeft een unieke code waaruit de hogere classificatieniveaus ook af te leiden zijn.

Bij de indeling van de historische landschappen hebben we gekeken naar een drietal momenten in de landschapsgeschiedenis, namelijk het einde van de 19^e eeuw voor de oude landschappen (Bonnekaart (1899), kadastraal minuutplan (ca. 1832) en topografisch-militaire kaart (TMK, ca. 1850)), de jaren 1950 (topografische kaart 1959) voor jongere landschappen en de huidige situatie als referentie. De kartering is vlakdekkend uitgevoerd, dus ook voor de nu bebouwde gebieden. Ook is bij de kartering geen rekening gehouden met de enclaves, waardoor een goed beeld ontstaat van het gebied als geheel. Andere geraadpleegde bronnen waren:

- historisch-topografische kaarten (Bonnekaarten 1899 – ca. 1940, topografische kaarten ca. 1940 – heden);
- bodemkaarten;
- geomorfologische kaarten, geologische kaarten;
- recente luchtfoto's;
- hoogtebeelden (AHN2 of recenter).

Schaal en detail

Bij de kartering van de landschapstypen is goed op de nauwkeurigheid gelet: bij begrenzen op basis van louter historische kaarten zou namelijk een eventuele georeferentiefout² onbedoeld meegenomen worden in de nieuwe kaartlaag. De locatie van de grenzen is daarom allereerst afgeleid van de historische kaarten, maar gepreciseerd op basis van huidige ondergronden. De te hanteren foutmarge verschilt per situatie: wanneer de grens over een sloot loopt, is als foutmarge de gemiddelde breedte van de sloot gehanteerd (ca 2 meter); dat is nog toelaatbaar. Loopt de grens langs een weg, dan is per situatie nagegaan hoe de grens ten opzichte van de weg diende te lopen (ene zijde, andere zijde, hartlijn).

² De topografische kaarten van na 1945 zijn over het algemeen vrij nauwkeurig te georefereren. Voor oudere kaarten geldt doorgaans een afwijking.

Een en ander was eenvoudig te realiseren als de te trekken historische grens ook nu nog in het landschap aanwezig is. Was die niet meer te herkennen, dan hing het van de relevantie van die grens voor de historische en huidige structuur af, of bij de grens de historische lijn werd aangehouden, of dat de dichtstbijzijnde huidige lijn gekozen werd. In het eerste geval doorsnijdt de lijn de huidige verkaveling, hetgeen problematisch kan zijn als de kaartlaag wordt gebruikt als basis voor een latere beleidslaag. In het tweede geval, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een beperkte verschuiving of als de grens er minder toe doet, wordt dat probleem ondervangen.

Data

De kartering van de landschappen heeft geleid tot één geopackage (.gpkg) waarin één laag met multipolygons zit. Bij de kartering is gewerkt volgens de Erfgoedregistratiestandaard (ERS).³ De databasestructuur volgt deze standaard, maar niet alle velden zijn gebruikt. Een overzicht van de gebruikte velden wordt gegeven in tabel 1:

attribuut	type	verplicht / facultatief	toelichting
fid	integer64	verplicht	Unieke ID binnen geodatabase. Wordt automatisch gecreëerd.
Type	string	verplicht	Typering van de fysieke verschijningsvorm van het object, in dit geval "gebied".
AardRegistratie	string	verplicht	Wijze waarop de cultuurhistorische waarde van een object beleidsmatig betekenis heeft.
Naam	string	facultatief	
Beschrijving	string	facultatief	Een korte beschrijving of meer informatie over het object.
FysischLandschap	string	verplicht	Categorisering van landschap naar ontstaan van fysisch geografische eigenschappen zoals reliëf en grondsoort, waarop de nu nog herkenbare ontginning in het verleden plaatsvond.
Ontginning	string	verplicht	Categorisering van gebieden naar de wijze waarop deze door mensen in cultuur zijn gebracht (of waar dat is uitgebleven).
Cultuurlandschap	string	verplicht	Nadere onderverdeling binnen een ontginningstype.
CodeLandschap	string	verplicht	Unieke code voor elk cultuurlandschap waaruit ook de hogere classificatieniveaus af te leiden zijn.
WaardeScoreCriterium1/2/3	integer64	verplicht	Waarderingscore op resp. criterium 1, 2 of 3 (zie § 2.1.2). Niet ingevuld bij nu bebouwde gebieden.
WaardeScoreGemiddelde	integer64	verplicht	Gemiddelde van de toegekende waarderingscores.
WaardeEindScore	string	verplicht	Gemiddelde waarderingscore vertaald naar een waarderingsterm. Voor nu bebouwde gebieden is hier de prestedelijke herkenbaarheid aangegeven.
ToelichtingWaarde	string	verplicht	Toelichting op de waardering.
BronInfo	string	verplicht	Bron waarop de kartering gebaseerd is.

Tabel 1. Gebruikte ERS-velden in de database van de cultuurlandschappen.

³ Voor een volledige toelichting op de ERS en de diverse velden met hun enumeraties, zie <https://erfgoedregistratiestandaard.github.io/ers-spec/ers-respec-template.html>

2.1.2 Waardering

De cultuurlandschappen buiten de bebouwde gebieden hebben een cultuurhistorische waardering gekregen.

Waarderingscriteria

De waardering van de cultuurlandschappen is gedaan door het toekennen van punten op een drietal criteria, steeds op een schaal 1 (laag) tot 5 (hoog). Die criteria zijn de volgende:

- Gaafheid van de topografie;
- Gaafheid van de openheid/geslotenheid;
- Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

De situatie is beoordeeld aan de hand van de situatie in de 19^e eeuw voor de oude landschappen en in de periode net na de ontginning voor de jongere landschappen. Belangrijkste redenen voor het eerste is de duidelijke koppeling die er in die periode nog bestond tussen de ondergrond en het grondgebruik. Vanaf het Interbellum verwaterde deze relatie, waardoor het landschap minder goed leesbaar werd. De tweede periode is ingevoegd om de jonge landschappen op hun zelfstandige waarde te beoordelen, en niet als 'aangetaste heide'. Zo is er ook onderscheid gemaakt tussen enerzijds heidebebouwingen (nu nog als bos aanwezig) en anderzijds heidebebouwingen die later ontgonnen zijn voor de landbouw.

Gaafheid van de topografie

Onder gaafheid van de topografie verstaan we de intactheid van het historisch cultuurlandschap in het platte vlak. Mee te nemen aspecten zijn de gaafheid van de wegenstructuur, waterlopenstructuur en verkaveling, de intactheid van het grondgebruik (waarbij omzetting van agrarisch cultuurland naar bos of omgekeerd zwaarder meetelt dat wisseling tussen akkerland en grasland), de situering en omvang van erven, etc. Bij doorsnijding door nieuwe infrastructuur, zoals rondwegen, is vooral te letten op het verstrend effect van de structuur: doorsnijdt deze een aantal belangrijke routes, dan is het effect groter dan wanneer hij ergens achteraan in het land door de verkaveling gaat.

Gaafheid van de openheid/geslotenheid

Het tweede aspect met betrekking tot de gaafheid is die van de opgaande structuren. Daarbij speelt vooral de beplantingsstructuur een rol: zijn houtsingels of bomenrijen nog aanwezig, of is er juist bijgeplant? Zijn er percelen bebost, of zijn bospercelen juist verdwenen? Ook verspreide bebouwing speelt een rol in dit criterium, zij het minder omdat het effect op de openheid vaak geringer is. Beplanting met gesloten bos telt zwaarder dan de rooiing van een semi-transparante boomgaard.

Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

Anders dan de voorgaande twee criteria is deze derde een soort verzamelcriterium van allerlei mogelijke zaken die een landschap bijzonder maken. Het kan gaan om een groot aantal karakteristieke of monumentale panden, om een zeldzame landschapsstructuur, om een herkenbare overgang naar een gaaf aangrenzend landschap, etc. Standaard scoort een landschap 'gemiddeld' op dit criterium. Gaat het om sterk aangetaste landschappen zonder al teveel bijzondere aspecten, dan wordt de score lager, zijn er juist bijzonderheden, dan stijgt de score.

Waarom de focus op gaafheid?

Uit bovenstaande uitwerking blijkt al, dat er een sterke focus op de gaafheid van landschappen ligt. Dat is niet toevallig. Enerzijds bepaalt de gaafheid van een landschap sterk de kwaliteit van het gebied, en we zien het dus als een zeer belangrijk onderdeel om de totale waarde te bepalen. Daarnaast biedt deze manier van waarderen ook input voor gemeentelijk beleid: anders dan bijvoorbeeld in veel gevallen bij archeologie en bouwkunst is landschap deels 'regenereerbaar': door gericht beleid is de cultuurhistorische waarde van een gebied te verhogen. 'Eens weg, altijd weg' geldt voor landschappen soms, maar zeker niet in alle gevallen. De uitkomst van de waardering is daarmee niet alleen te zien als een input voor bescherming van de hoog scorende gebieden, maar ook als input voor inzet voor landschappen die wat lager scoorden.

Toekennen van scores

Om de score zo objectief mogelijk te maken, is in vervolg op het voorgaande voor de eerste beide criteria omschreven wanneer elk van de mogelijke scores toegekend worden:

score	omschrijving
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	verkaveling sterk gewijzigd en/of grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact (of beide middelmatig)
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact; afwijkingen op onderdelen mogen voorkomen
5	verkaveling vrijwel intact, grondgebruik vrijwel intact

Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van het historische referentiemoment.

score	omschrijving
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 3. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van het historische referentiemoment.

Voor het derde criterium geldt standaard een waarde 3. Zijn er bijzondere zaken aanwezig, dan wordt het een 4 of 5, is het gebied sterk aangetast en arm aan dergelijke zaken, dan gaat het naar 1 of 2.

De eindscore is berekend door het gemiddelde te nemen van de drie scores.

gemiddelde score	waardering
< 2,0	geringe waarde
2,0 – 2,5	lage waarde
2,6 – 3,5	gemiddelde waarde
3,6 – 4,0	hoge waarde
4,1 – 5,0	zeer hoge waarde

Tabel 4. Classificatie van de eindscores.

Toelichting op de waardering

In een afzonderlijke regel is de waardering tekstueel toegelicht, en wordt vooral ingegaan op waarom de score is toegekend zoals deze is toegekend. Daarbij dient vooral het derde criterium gespecificeerd te worden, omdat daarvoor geen tabel met 'meetbare' eenheden bestaat. Daarnaast is heel kort benoemd wat er gaaf en wat er minder gaaf is.

2.1.3 Vaststelling van herkenbaarheid

Van de bebouwde gebieden is aangegeven in hoeverre het historische cultuurlandschap in deze gebieden nog herkenbaar is. Anders dan bij de waardering van de cultuurlandschappen hebben we niet met meerdere criteria gewerkt om de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap vast te stellen, maar met één klassensysteem. Op basis daarvan is inzichtelijk te krijgen in welke mate het vroegere landschap nog doorschemert in de huidige stedelijke structuur. Ook hier is de score in woorden nader toegelicht.

klasse	toelichting
hoge herkenbaarheid	Er zijn nog meerdere aspecten die de herinnering aan het oude landschap hooghouden. Dit kan bijvoorbeeld de bebouwing zijn, het verkavelingspatroon, enclavegrenzen, de relatieve landelijkheid (afwisseling bebouwde en onbebouwde percelen) of de relatie met het omliggende cultuurlandschap.
middelmatige herkenbaarheid	Enkele structurelementen verwijzen nog naar de historische situatie, zoals het wegenpatroon of de verkavelingsrichting.
lage herkenbaarheid	Aan de oude landschappelijke structuur herinnert weinig tot niets meer. Het oude landschap is overschreven.

Tabel 5. Classificatie van de prestedelijke herkenbaarheid.

2.2 Landschapselementen

2.2.1 *Kartering*

Voor het karteren van landschapselementen is er vooral gebruik gemaakt van het kadastraal minuutplan uit 1832 en de topografische kaart van 1959. Bij verschillende landschapselementen zijn ook luchtfoto's en hoogtekaarten (AHN) gebruikt. Voor de afzonderlijke landschapselementen is dit vervolgens op uiteenlopende manieren nader uitgewerkt.

Verkeer en vervoer

In de categorie 'verkeer en vervoer' hebben we alle historische wegen en spoorlijnen opgenomen. Daarbij zijn we uitgegaan van een uitwerking in twee fases. De infrastructuur die vóór 1832 werd aangelegd is in kaart gebracht, alsmede de infrastructuur die in de periode 1832-1959 tot stand is gekomen. Van beide fases zijn de nog bestaande en de verdwenen paden en wegen gekarteerd. Daarmee is de totale structuur zoals die ooit bestond inzichtelijk gemaakt, met uitzondering van de structuren die ná 1832 ontstonden maar vóór 1959 alweer verdwenen waren.

Het onderscheid tussen de paden en wegen is afgeleid van de aanduiding op zowel de kadastrale minuutplannen als op de topografische kaart van 1959.

Waterstaat

Ook bij het thema 'waterstaat' is het kadastrale minuutplan als uitgangspunt genomen. Er is bij de kartering onderscheid gemaakt tussen bestaande, verschoven en verdwenen structuren. Ook de topografische kaart van 1959 is gebruikt om de structuren die in de periode tussen 1832 en 1959 zijn ontstaan vast te leggen. Hier geldt dus ook dat de waterstructuren die na 1832 zijn ontstaan en voor 1959 weer verdwenen zijn, niet op de kaart te zien zijn.

Niet alleen lijnvormige elementen, ook kolken, poelen, vennen en andere waterlichamen zijn ingetekend, zowel de bestaande als de verdwenen.

Als laatste zijn locaties van bruggen aangegeven die op de historische kaarten aanwezig waren.

Bestuur en recht

In de laag 'bestuur en recht' zijn de grenzen van de gemeente en dus ook de landsgrenzen opgenomen. Omdat de grenzen in de historische tijd niet gewijzigd zijn, zijn er geen verdwenen grenzen aanwezig. Daarnaast is de locatie van het gemeentehuis gekarteerd.

Landbouw en bosbouw

Bij de kartering van landbouw en bosbouw is een andere methode gebruikt.

Allereerst is de relevante kaartlaag uit de Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT) gehaald. Daarna is al het groen dat niet op de kaart van 1959 staat hier uit gehaald zodat alleen het historische opgaand groen overbleef. Vervolgens is met de luchtfoto getoetst welk groen nog wel en niet aanwezig is, en is al het niet aanwezige groen uit de laag verwijderd. Als laatste zijn de stukken groen die niet op de BGT stonden, maar wel op de historische kaart en de luchtfoto, nog toegevoegd. Zo is er een zo compleet mogelijk beeld gevormd van het nog aanwezige historische opgaande groen.

Funerair erfgoed

Op basis van historische kaartstudie konden de complexen van funerair erfgoed in kaart worden gebracht. Samen met een literatuurstudie kon er een aantal begraafplaatsen worden gelokaliseerd.

Oorlog en defensie

Het thema oorlog en defensie is in diverse perioden onder te verdelen. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om middeleeuwen, lange 19^e eeuw, interbellum, Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog. In Baarle-Nassau zijn niet alle periodes vertegenwoordigd.

Aan de hand van historisch kaartmateriaal, de hoogtekaart en literatuurstudie zijn alle de oorlogs- en defensie-elementen in kaart gebracht uit de verschillende periodes.

Data

Bij de kartering is gewerkt volgens de Erfgoedregistratiestandaard (ERS).⁴ De databasestructuur volgt deze standaard, maar niet alle velden zijn gebruikt. Gebruikt zijn de volgende velden:

attribuut	type	verplicht/facultatief	toelichting
fid	integer64	verplicht	Unieke ID binnen geodatabase. Wordt automatisch gecreëerd.
Type	string	verplicht	Typering van de fysieke verschijningsvorm van het object.
AardRegistratie	string	verplicht	Wijze waarop de cultuurhistorische waarde van een object beleidsmatig betekenis heeft.
Gemeente	string	verplicht	De gemeente waarin het object gekarteerd is.
Naam	string	facultatief	
Thema	string	verplicht	Het thema waarbinnen het object gekarteerd is.
Subthema	string	facultatief	Het subthema waarbinnen het object gekarteerd is.
Oorspronkelijke Functie	string	verplicht	Indeling naar functie(s) die leidend zijn geweest in het ontwerp en de realisatie van het object. Vormt de basis voor de visualisatie op kaart.
JaarBegin	string	facultatief	Jaartal begin materiële levensduur van het object.
AnnotatieJaarBegin	string	facultatief	Opmerking betreffende de precisie van het gegeven jaartal. Vaak gekoppeld aan de bron waarop/-in het object voor het eerst verschijnt. Indien leeg verwijst het jaarBegin met voldoende zekerheid naar het jaar waarin de bouw/verbouw is opgeleverd.
JaarEind	string	facultatief	Jaartal einde materiële levensduur van het object.

⁴ Voor een volledige toelichting op de ERS en de diverse velden met hun enumeraties, zie <https://erfgoedregistratiestandaard.github.io/ers-spec/ers-respec-template.html>

AnnotatieJaarEind	string	facultatief	Opmerking betreffende de precisie van het gegeven jaartal. Vaak gekoppeld aan de bron waarop/-in het object voor het laatst verschijnt. Indien leeg verwijst het JaarEind met voldoende zekerheid naar het jaar waarin de bouw/verbouw is opgeleverd.
Aanwezig	string	verplicht	Kwalificatie van de materiële aanwezigheid van het object.
Opmerkingen	string	facultatief	Een opmerking over de kartering of het object.
WaardeScoreCriterium 1/2/3	Integer64	verplicht	Waarderingscore op resp. criterium 1, 2 of 3 (zie § 2.2.2). Niet ingevuld bij nu verdwenen objecten.
WaardeScoreGemiddelde	integer64	verplicht	Gemiddelde van de toegekende waarderingscores.
WaardeEindscore	string	verplicht	Gemiddelde waarderingscore vertaald naar een waarderingssterm.
Broninfo	string	facultatief	De bron op basis waarvan het object gekarteerd is dan wel van meer informatie voorzien.
Link	string	facultatief	Een link naar een of meerdere bronnen (websites).

Tabel 6. Gebruikte ERS-velden in de database van de landschapselementen.

2.2.2 Waardering

Voor de waardering van de landschapselementen is gekozen om per thema een unieke set van criteria uit te werken van maximaal drie per categorie. Op die manier wordt aan elk individueel element een waarde toegekend. De gebouwen uit de infrastructuur-laag worden niet gewaardeerd omdat deze onder de waardering van de bouwkunst vallen. Voor de overige elementcategorieën zijn de volgende criteria aangehouden:

Laag	Waarde 1	Waarde 2	Waarde 3
Infrastructuur_lijn (incl. plaatsen)	profiel 2: sterk verbreed / vrij liggend fietspad 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd	materialisering (zand, half verharding, klinkers, asfalt): 1: materialisering verdwenen 2: geasfalteerd / moderne bestrating 4: half verhard / passende klinkerbestrating 5: onverhard / ongewijzigd	historisch gezien wel/niet opgaand groen: 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen 5: ongewijzigd / beplanting verdicht

Infrastructuur_vlak (m.u.v. plaatsen)	ouderdom 3: voor 1959 5: voor 1832	herkenbaarheid 1: nauwelijks herkenbaar 3: vaag aanwezig 5: goed herkenbaar	
Waterstaat_lijn Waterstaat_punt	profiel 2: sterk verbreed 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd brug/duiker: 5: aanwezig op historische locatie	historisch gezien wel/niet opgaand groen 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen / niet beplant, nu licht beplant 5: ongewijzigd / beplanting verdicht	bijzonderheid: structurerende karakter 3: geen structurerend karakter 5: wel structurerend karakter brug/duiker: 3: geen origineel / omgeving sterk gewijzigd 4: geen origineel / omgeving gewijzigd 5: origineel / omgeving weinig gewijzigd
Waterstaat_vlak	ouderdom 3: voor 1959 5: voor 1832	herkenbaarheid 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen 5: ongewijzigd	bijzonderheden 1: niet bijzonder 3: vrij bijzonder 5: bijzonder
Landbouwbosbouw_vlak	ouderdom 3: voor 1959 5: voor 1832 Bij rabatten: 3: normale rabattenbossen of reliëflijnen 5: bijzondere rabattenbossen	gaafheid van de historische landschappelijke context 1: context verdwenen 3: context deels aanwezig 5: context aanwezig	bijzonderheden / zeldzaamheid (reliëf / landgoed / parkaanleg / ...) 1: niet bijzonder 3: vrij bijzonder 5: bijzonder

Bomen_lijn	<p>Landschappelijke hiërarchie van de beplanting</p> <p>3: herkenbaar als lijn, maar geen structurerend element</p> <p>4: structurerend element heideontginning, broekontginning, begraafplaats</p> <p>5: structurerend element hoofdwegen, landgoed, kampontginning, beekdal</p>	<p>Intactheid van de laan, wel/niet onderdeel van groter geheel</p> <p>2: onduidelijk restant van een ooit langere lijn</p> <p>3: niet-aaneengesloten restant van een ooit langere lijn, bestaand uit jonge bomen of geen onderdeel van een groter geheel</p> <p>4: goeddeels aanwezige lijn, bestaande uit meerdere beeldbepalende/monumentale bomen of onderdeel van een groter geheel</p> <p>5: lange aanwezige lijn, bestaande uit meerdere beeldbepalende/monumentale bomen of onderdeel van een groter geheel</p>	
Bestuurenrecht_lijn	<p>ouderdom</p> <p>3: na 1839</p> <p>5: voor 1839</p>	<p>herkenbaarheid</p> <p>1: niet herkenbaar in het veld</p> <p>3: matig/deels herkenbaar in het veld</p> <p>4: herkenbaar aan erfscheiding/erfbeplanting</p> <p>5: expliciet aangegeven</p>	<p>bijzonderheid</p> <p>1: niet bijzonder</p> <p>3: vrij bijzonder</p> <p>5: bijzonder</p>
Funerair erfgoed	<p>ouderdom</p> <p>1: na 1959</p> <p>3: na 1832</p> <p>5: voor 1832</p>	<p>ensemblewaarde (som)</p> <p>1: bebouwing</p> <p>1: kenmerkend groen</p> <p>1: muur</p> <p>1: specifieke aanleg</p> <p>1: oude of bijzondere graven (weinig/veel)</p>	<p>bijzonderheid</p> <p>1: funeraire functie verloren</p> <p>3: christelijke begraafplaats</p> <p>4: algemene begraafplaats</p> <p>5: joodse begraafplaats</p>
Militair erfgoed_vlak Militair erfgoed_punt Militair erfgoed_lijn		<p>herkenbaarheid:</p> <p>1: nauwelijks herkenbaar</p> <p>3: vaag aanwezig</p> <p>5: goed herkenbaar</p>	<p>bijzonderheid:</p> <p>1: reconstructie</p> <p>2: origineel/ sterk gewijzigd</p> <p>4: origineel/ gewijzigd</p> <p>5: origineel/ weinig gewijzigd</p>

Tabel 7. Waarderingstabel landschapselementen.

Een totaalwaardering is uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in vijf waarderingscategorieën (van niet gewaardeerd tot zeer hoog) verdeeld.

Gemiddelde score	Waardering
0-1,6	Basiswaarde
1,7-2,6	Pluswaarde
2,7-3,6	Middenwaarde
3,7-4,6	Hoge waarde
4,7-5,0	Zeer hoge waarde

Tabel 8. Scores en klassen van de waardering van de landschapselementen.

2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.3.1 Historische bouwkunst: inventarisatie

Onderzoek

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de bureauonderzoeksfase is kennisgenomen van alle bestaande inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten, de gemeentelijke monumenten, verschillende objectgerichte overzichten zoals de MIP-objecten, lijsten met oorlogsmonumenten, wegkapellen, grenspalen, kunst in de openbare ruimte, wederopbouwobjecten (boerderijen) en ensembles. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebiedsanalyses, die doorgenomen zijn op hierin vermelde en gewaardeerde waardevolle objecten en ensembles.

Het bureauonderzoek omvat ook het raadplegen van via internet ontsloten collecties en informatiebronnen, zoals verschillende beeldbanken (bijvoorbeeld die van de heemkundekringen), Delpher (historische kranten), topotijdreis.nl, bagviewer.nl en de vele via internet beschikbare databases met overzichten van specifieke erfgoedcategorieën en objecttypen (wederopbouw, oorlogsmonumenten, kruisen en kapellen, beelden in de openbare ruimte, kerken, molens, begraafplaatsen, etc.). Een belangrijke bron is de website amaliavansolms.org van de Heemkundekring Baarle-Hertog/Nassau, Castelré, Ulicoten en Zondereigen (beeldbank, allerlei uitgelichte thema's). Voor de exacte of meest aannemelijke datering is gebruik gemaakt van de informatie in de redengevende beschrijvingen van gemeentelijke en rijksmonumenten of Bagviewer.nl. Verder is veel informatie gehaald uit de bijdragen en aanvullingen vanuit de Klankbordgroep (in het bijzonder de historische kring), als reactie op het eerste concept van de waardenkaart.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente Baarle-Nassau via een combinatie van een straatgewijze schouw via Google Maps (streetview) en veldwerk geïnventariseerd. Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen of bronnen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Zoals eerder vermeld is naast de bestaande beschermde en op inventarisatielijsten genoemde objecten een groot aantal niet eerder geïnventariseerde objecten aan de waardenkaart toegevoegd, onder meer uit het enigszins onderbelichte tijdperk van het interbellum (1918-1940), de naoorlogse periode (tot circa 1965) en zeer incidenteel uit de periode van de post-wederopbouw (1965-1980). In principe dient minimaal de score van de positieve erfgoedwaarde aanwezig te zijn voor opname in de inventarisatie.

De thans geïnventariseerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze vrijwel alle een positieve of hoge cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Baarle-Nassau en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke / waardevolle gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde. De inventarisatie heeft alleen plaatsgevonden voor het Nederlandse grondgebied: de enclaves zijn in de niet meegenomen.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen, conform het aangepaste datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hieronder worden de belangrijkste informatieelden genoemd, zo nodig voorzien van een korte toelichting.

attribuut	toelichting
Type	Aanduiding of het item een pand, een object of een terrein betreft.
Adressering, Plaats, WijkBuurt	Actueel adres op basis van de vermelding in de online bagviewer. Voor objecten en complexen met adressen in verschillende straten zijn extra velden beschikbaar.
AardRegistratie, Monumentnummer, BeschermdAls, BeschermdDoor, complexnummer, complexnaam	Deze velden vermelden wanneer het object beschermd is, het door gemeente of rijk toegekende monumentenregistratie-/volgnummer, het type bescherming (monument, karakteristiek pand) en de beschermende instantie. De velden complexnummer en complexnaam zijn relevant voor complexmatig beschermde monumenten, die uit verschillende onderdelen bestaan.
Toelichting adressering	Toelichting op adressering en ligging van objecten zonder eigen huisnummer.
Naam	Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.
Thema	In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Deze sluiten aan op de thema's in de Erfgoedregistratiestandaard. Het betreft de volgende thema's: Begraven; Bestuur en recht; Handel en administratie; Herdenken; Horeca, sport en recreatie; Industrie en ambacht; Kunst en cultuur; Landbouw en bosbouw; Nutsvoorziening; Onderwijs en wetenschap; Oorlog en defensie; Religie; Verkeer en vervoer; Waterstaat; Wonen; Zorg en welzijn.
OorspronkelijkeFunctie en Gebouwtype	Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en bouwtypen, als verfijning van het hoofdthema. Deze verdere typering is in aparte velden in de database vermeld. Het thema "Landbouw en bosbouw" kent bijvoorbeeld de oorspronkelijke functieaanduiding "boerderij", gevolgd door de verdere bouwkundige typering "langgevelboerderij".

attribuut	toelichting
Bouwstijl	Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.
Beschrijving	Dit veld bevat een beknopte beschrijving van het object of het complex. Bij beschermde monumenten is hierbij vaak gebruik gemaakt van teksten uit de redengevende beschrijvingen. Tevens wordt melding gemaakt van waardevolle bijgebouwen of andere artefacten.
ErfTuin	Dit veld is bestemd voor een korte beschrijving van bij het object aanwezige waardevolle artefacten als stoepen, hekwerken en tuinmuren, hagen en ander bijzonder groen, bermsloten, etc.
ArchitectOntwerp	Naam van de architect op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdoossieronderzoek.
OpdrachtgeverBouw	Naam van de opdrachtgever op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdoossieronderzoek.
UitvoerendKunstenaar	Naam van de uitvoerend kunstenaar (bijvoorbeeld van kunstobjecten, herinneringsmonumenten, etc.) op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdoossieronderzoek.
JaarBegin, AnnotatieJaarBegin	Het veld JaarBegin bevat de exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) van een object, in dat geval zonder toelichting in het veld AnnotatieJaarBegin. Via BAG verkregen bouwjaren of geschatte bouwjaren worden in AnnotatieJaarBegin nader toegelicht met de aanduidingen "circa" of "vanaf", met een tijdsperiode. Ook kan hier worden vermeld dat er mogelijk een oudere kern aanwezig is.
Aanwezig	De aanduiding "intact" geeft aan dat het object nog bestaat en niet is verdwenen.
VerrwachteBHW	Veld betreffende de "bouwhistorische verwachtingswaarde". Hier wordt vermeld of het object (mogelijk) bouws substantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen of veldwaarnemingen. De invulmogelijkheden zijn "bouwhistorische waarden", "mogelijke bouwhistorische waarden", "na 1850, met bouwhistorische/architectuurhistorische waarden" en "nee".
Opmerkingen	Veld bestemd voor korte toelichtingen bij het object, zoals over de ligging, belangrijke wijzigingen, historische of ruimtelijke context, indien relevant.
WaardeScoreCriterium 1 t/m 6	Het gaat om de volgende criteria (zie verder § 2.3.2) 1: Stedenbouwkundige en ensemblewaarden 2: Beeldbepalende waarde 3: Cultuurhistorische waarde 4: Gaafheid en herkenbaarheid 5: Architectuur- en bouwhistorische waarde 6: Zeldzaamheidswaarde
WaardeScoreGemiddeld, WaardeEinscore	Optelsom van de scores bij de criteria 1 t/m 6, omgezet in de eindscore-kwalificatie: H (Hoge erfgoedwaarde) P (Positieve erfgoedwaarde) B (Basis erfgoedwaarde)
ToelichtingWaarde	Deze velden zijn bedoeld voor een beknopte toelichting bij de waardering. NB: het betreft dus geen officiële waardenstelling. Bij rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten is de waardering soms overgenomen uit de redengevende beschrijvingen.
Broninfo, Link	Vermelding van de belangrijkste bron bij de inventarisatie. Bij de beschermde monumenten is dit meestal de redengevende omschrijving, hier vermeld als RGO. Andere bronnen kunnen zijn: de publicatie Van erfgoed naar omgevingswaarden, een website of veldwerk. Het veld Links bevat maatwerklinks naar de redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten in het monumentenregister van de RCE (cultureelerfgoed.nl) of andere links naar online databases.

Tabel 9. Gebruikte ERS-velden in de database van de bouwkunst.

2.3.2 *Historische bouwkunst: waardering*

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- en gemeentelijk monument beschermde items als de nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd. De waardering met behulp van een beperkte set criteria is indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen drie verschillende schaalniveaus:

- Hoge erfgoedwaarde
- Positieve erfgoedwaarde
- Basis erfgoedwaarde

De verschillende waardengradaties geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als “karakteristiek” te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering in drie erfgoedwaarden (hoog, positief, basis) vindt plaats via een toetsing aan de hand van zes ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

1. **Stedenbouwkundige en ensemblewaarde:** het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, een waardevol gebied en beschermde monumenten;
2. **Beeldbepalende waarde:** het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
3. **Historische waarde, representatiewaarde:** het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Baarle-Nassau belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
4. **Gaafheid:** het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
5. **Architectuur- en bouwhistorische waarde:** het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;
6. **Zeldzaamheidswaarde:** in architectuur- en/of bouwhistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Criteria

Het gaat dus om een zestal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar ook contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object waarderen als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de dorpskernen, gehuchten, de ontginningen, de voor- en naoorlogse uitbreidingswijken, delen van het buitengebied.

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe erfgoedbeleid is geformuleerd. Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Scores

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten worden met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebieds-/ensemble karakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende indicatieve scores worden gehaald:

- Hoge waarde: 2
- Positieve waarde: 1
- Neutrale waarde: 0

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in vier gradaties:

gemiddelde score	Waardering
Totaalscore 9, 10, 11 of 12	H: Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde
Totaalscore 5, 6, 7 of 8	P: Positieve (middelhoge) of karakteristieke erfgoedwaarde
Totaalscore Minimaal 2, 3 of 4	B: Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde
Totaalscore 0 of 1	0: geen waarde

Tabel 10. Scores en klassen van de waardering.

De zes criteria worden in deze indicatieve beoordeling als gelijkwaardige eenheden gewogen. Bij het toekennen van de hoge, positieve of neutrale waarden wordt de aanwezige waarde genuanceerd en blijkt welke waarden het meest uitgesproken aanwezig zijn.

De volgorde van de criteria, zoals weergegeven op de vorige pagina, is conform de volgorde in de database bij de cultuurhistorische waardenkaart.

De drie verschillende waarden-schaalniveaus H, P en B zijn in § 6.2 nader gedefinieerd.

2.3.3 Inventarisatie en kartering stedenbouwkundige ensembles

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een "veldwerkfase". In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebiedsanalyses.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via goglemaps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij

het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van dorpen, wijken, buurten, gehuchten en boerderijenensembles als vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van “stedenbouwkundige” ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren. Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals die van de oude kerkdorpen, de ontginningen, de 20^e-eeuwse uitbreidingswijken, et cetera.

Naast de selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid. De inventarisatie heeft alleen plaatsgevonden voor het Nederlandse grondgebied: de enclaves zijn in de niet meegenomen.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen, conform het aangepaste datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hieronder worden de belangrijkste informatieelden genoemd, zo nodig voorzien van een korte toelichting.

attribuut	toelichting
Type	Aanduiding of het item een pand, een object of een terrein betreft.
Plaats, WijkBuurt	Aanduiding van de plaats en de wijk waarin het ensemble. Bij de dorpen wordt hier volstaan met de aanduiding “dorpskern”.
Naam	Naam van het ensemble, bijvoorbeeld “historische dorpskern Baarle-Nassau”.
Thema	In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Deze sluiten aan op de thema's in de Erfgoedregistratiestandaard. Het betreft de volgende thema's: Begraven; Bestuur en recht; Handel en administratie; Herdenken; Horeca, sport en recreatie; Industrie en ambacht; Kunst en cultuur; Landbouw en bosbouw; Nutsvoorziening; Onderwijs en wetenschap; Oorlog en defensie; Religie; Verkeer en vervoer; Waterstaat; Wonen; Zorg en welzijn. Voor het onderdeel stedenbouwkundige ensembles zijn daar de thema's Stadsontwikkeling en Dorpsontwikkeling aan toegevoegd.
SubThema	Dit veld geeft een verdere uitsplitsing van het thema in: historische buurtschap, vooroorlogse (planmatige) stedenbouw, naoorlogse (planmatige) stedenbouw.
Beschrijving	Dit veld bevat een beknopte beschrijving van het stedenbouwkundige ensemble.
JaarBegin, AnnotatieJaarBegin	Het veld JaarBegin bevat de datering van het ensemble, meestal bij grove benadering. De datering wordt onder AnnotatieJaarBegin nader toegelicht met de aanduidingen “circa” of “vanaf”, met een tijdsperiode.

attribuut	toelichting
Aanwezig	De aanduiding "intact" geeft aan dat het ensemble nog bestaat en niet is verdwenen.
Opmerkingen	Veld bestemd voor korte toelichtingen bij het ensemble, indien relevant.
WaardeScoreCriterium 1 t/m 6	Het gaat om de volgende criteria (zie verder § 2.3.4) 1: Stedenbouwkundige en ensemblewaarden 2: Beeldbepalende waarde 3: Cultuurhistorische waarde 4: Gaafheid en herkenbaarheid 5: Architectuur- en bouwhistorische waarde 6: Zeldzaamheidswaarde
WaardeScoreGemiddeld, WaardeEinscore	Optelsom van de scores bij de criteria 1 t/m 6, omgezet in de eindscore-kwalificatie: H (Hoge erfgoedwaarde) P (Positieve erfgoedwaarde) B (Basis erfgoedwaarde)
ToelichtingWaarde	Deze velden zijn bedoeld voor een beknopte toelichting bij de waardering. NB: het betreft dus geen officiële waardenstelling.
Broninfo, Link	Vermelding van de belangrijkste bron bij de inventarisatie. Overigens is veldwerk de belangrijkste bron.

Tabel 11. Gebruikte ERS-velden in de database van de stedenbouwkundige ensembles.

2.3.4 Waardering stedenbouw / ensembles

Stedenbouw/ensembles

De geïnterpreteerde bijzondere (steden)bouwkundige ensembles zijn alle gewaardeerd met onderstaande criteria-set:

1. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble als **onderdeel van de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid** van de gemeente Baarle-Nassau, de daarin gelegen gebieden en ensembles;
2. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble vanwege een bijzonder stedenbouwkundig concept of een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur;
3. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble vanwege de daarin aanwezige **ensemblewaarden** (structuren, bebouwing, groen, water, bijzondere zichtlijnen, landmarks, et cetera);
4. De structurele **gaafheid en herkenbaarheid** van het stedenbouwkundige ensemble;
5. De **zeldzaamheid** van het stedenbouwkundige ensemble (stedenbouwkundig/structuur, op gemeentelijk / regionaal niveau);
6. De **dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing**, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: 2 (hoge waarde), 1 (positieve waarde), 0 (neutrale waarde).

Totaalscore	Waardering
Totaalscore 9, 10, 11 of 12	H: Gebied / stedenbouwkundig ensemble met hoge waarde
Totaalscore 5, 6, 7 of 8	P: Gebied / stedenbouwkundig ensemble met positieve (middel hoge) waarde
Totaalscore 1, 2, 3 or 4	B: Basiswaarde (niet in deze inventarisatie)

Tabel 12. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles.

De verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Stedenbouwkundig waardevol gebied “hoge cultuurhistorische waarde” (H)

De historische situatie is gaaf en goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is hoog tot zeer hoog. Deze gebieden kunnen op lokaal en regionaal niveau als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Baarle-Nassau. Het gebied draagt om hoge mate bij aan de identiteit van de gemeente.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “positieve of middelhoge cultuurhistorische waarde” (P)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Baarle-Nassau. Het karakter kan op onderdelen veranderd of verstoord zijn.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “basiswaarde” (B)

De historische situatie is vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Baarle-Nassau. Het karakter is op onderdelen veranderd of verstoord. Er is geen sprake van zeldzaamheidswaarde.

3 Korte landschapsbiografie

3.1 Inleiding ⁵

Het landschap van Baarle-Nassau is niet van de ene op de andere dag ontstaan. Het is gevormd over een lange tijd, waarbij zowel tektonische activiteit, natuurkrachten zoals water, wind, sneeuw en ijs, als menselijk handelen een rol hebben gespeeld. Om het landschap van Baarle-Nassau te begrijpen moet je beginnen bij de basis, letterlijk. De geologische ondergrond en de daarop ontstane landschapsvormen (geomorfologie) hebben de natuurlijke omgeving gecreëerd waarin de mens zo'n 300.000 jaar geleden zijn intrede deed. Vanaf het neolithicum (ca. 6.900 jaar geleden), toen men van een bestaan als jager-verzamelaars overging naar een samenleving waarin landbouw belangrijk werd, is de mens steeds meer zijn stempel op het landschap gaan drukken. Vanaf de vroege middeleeuwen (500-1000 na Christus) werd de basis gelegd voor het huidige landschap.

3.2 Geologie en geomorfologie

3.2.1 Oudste afzettingen – ca. 2,5 miljoen jaar geleden

Het grondgebied van de gemeente ligt in zijn geheel op de Kempische Horst of het Kempisch Plateau, een tektonisch opheffingsgebied waarop oude afzettingen dicht aan het oppervlak voorkomen (zie figuur 2). Dit staat in tegenstelling tot de zogenaamde Roerdalslenk, een dalingsgebied dat begint op enkele kilometers ten noordoosten van de gemeente, waarin de oude afzettingen diep zijn weggezakt en vervolgens zijn afgedekt met dikke pakketten jongere afzettingen. De grens tussen de horst en de slenk wordt gevormd door de tektonische Feldbissbreuk, die globaal loopt op de lijn van Hilvarenbeek via Goirle naar Tilburg-west.

De basis van het landschap in de gemeente Baarle-Nassau wordt gevormd door grindhoudende zanden die in het Laat Pliocene en het Vroeg Pleistoceen (ca. 2-2,5 miljoen jaar geleden) zijn afgezet door een tak van de Rijn die door Zuid-Nederland stroomde.⁶ In de laatste afzettingfase is veelal een afdekkend kleipakket afgezet. Deze klei komt rond Castelné dicht onder het maaiveld voor en wordt gerekend tot de Formatie van Waalre (code Wa1 in figuur 2).⁷

In de loop van het Vroeg Pleistoceen (ca. 1 miljoen jaar geleden) nam de invloed van de Rijn in het gebied af en vervolgens werden voornamelijk afzettingen van meer lokale oorsprong gevormd die de oudere afzettingen van Waalre grotendeels hebben afgedekt.⁸ Dat was onder andere als gevolg van verplaatsing van bodemmateriaal door de wind en sneeuwmeltwater, maar ook door rivieren en beken uit Midden-België, is in deze periode tot aan het begin van het Midden Pleistoceen (ca. ½ miljoen jaar geleden) een lagenpakket van zandige en kleiige afzettingen gevormd.⁹ Deze afzettingen worden gerekend tot de Formatie van Stramproy en komen in het grootste deel van de gemeente aan of nabij het oppervlak voor (code Sy1 in figuur 2).¹⁰ De afzettingen van Stramproy komen over het algemeen echter niet direct aan het maaiveld voor, omdat zij meestal worden bedekt met een (dunne) laag dekzand.

⁵ Deze paragraaf is een samenvatting van hoofdstukken 2 en 3 van Ellenkamp e.a., 2011.

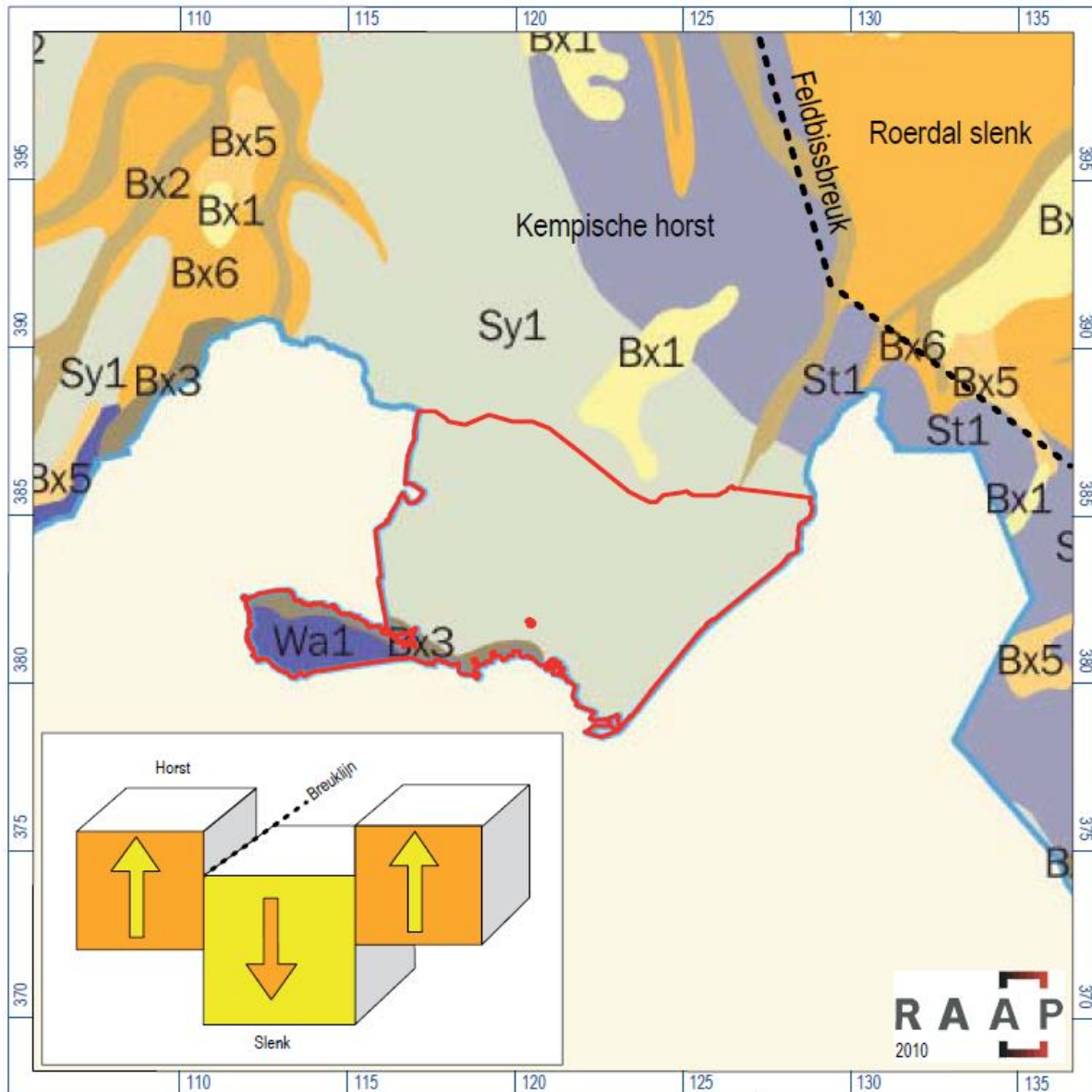
⁶ Westerhoff & Weerts, 2003.

⁷ Stiboka, 1983 en Weerts, e.a., 2006.

⁸ Westerhoff & Weerts, 2003.

⁹ De Lang & Weerts, 2003.

¹⁰ Weerts, e.a., 2006.

Figuur 2. Uitsnede van de geologische kaart (Weerts e.a., 2006). Inzet: schematische weergave van de werking van horsten en slenken. (Ellenkamp e.a., 2011, 16).

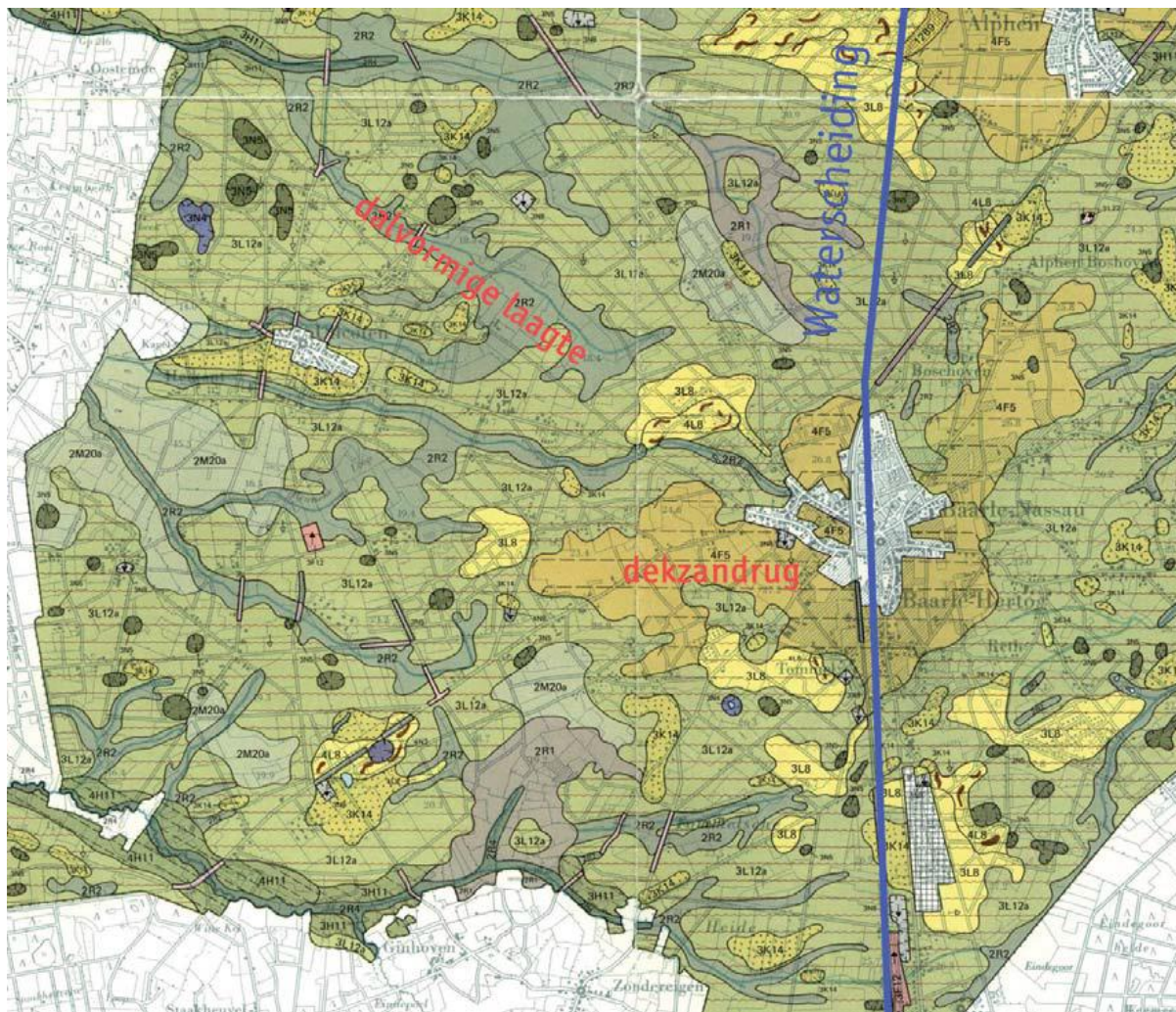
3.2.2 Laatste ijstijd – ca. 100.000 jaar geleden

Het dekzand is gevormd tijdens de laatste ijstijd (Weichselien, 116.000-11.500 jaar geleden) aan het eind van het Pleistoceen. In deze periode heerste in Zuid-Nederland een poolklimaat en kenmerkte het landschap zich door een toendravegetatie. Omdat begroeiing schaars was, lag de bodem bloot aan winderosie. Op deze wijze werd door de wind veel bodemmateriaal verplaatst en in de vorm van glooiende dekzandpakketten weer afgezet. De dikste pakketten dekzand werden afgezet in de lagere slenk en worden gerekend tot de Formatie van Boxtel (code Bx in figuur 2).¹¹ Op de Kempische horst, dat voornamelijk als brongebied diende, is het dekzandpakket relatief dun. Dat heeft erin geresulteerd dat het reliëf van de onderliggende afzettingen van de Formatie van Stramproy nog doorschemert in het huidige landschap van de gemeente Baarle-Nassau. De golvende afzettingen met het dekzanddek zijn op de geomorfologische kaart aangegeven als terrasafzettingsswelingen (lichtgroen op figuur 3).¹²

¹¹ Weerts, e.a., 2006.

¹² Stiboka & RGD, 1981.

De terrasafzettingen worden doorsneden met grijsgroen gekleurde dalvormige laagten (grijsgroen op figuur 3) die, afhankelijk van de ligging ten opzichte van de waterscheiding, naar het westen of het oosten afstromen. Deze dalen zijn ontstaan tijdens de overgangen van ijstijden naar warmere tussen-ijstijden. Hierbij kwamen grote hoeveelheden (sneeuw)smeltwater vrij, die als gevolg van de aanvankelijk nog bevroren ondergrond (permafrost) noodgedwongen oppervlakkig afstroonden via een systeem van verwilderde geulen en beken.¹³ Deze dalen volgden veelal de laagtes die al in het onderliggende midden-pleistocene reliëf aanwezig waren. Grofweg op de lijn Baarle-Nassau – Gilze ligt een noord-zuid georiënteerde waterscheiding. De dalen ten westen van deze lijn lopen in (noord)westelijke richting en die ten oosten lopen in (noord)oostelijke richting.

Figuur 3. Uitsnede van de geomorfologische kaart. (Stiboka & RGD, 1981).

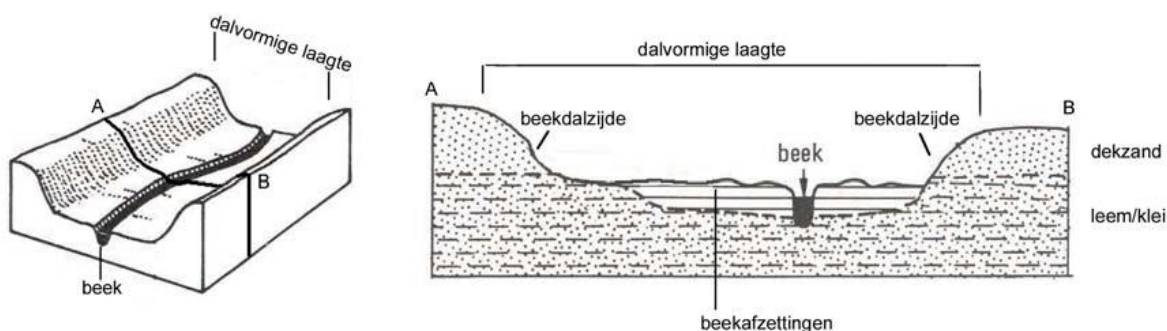
Ook herkenbaar op de geomorfologische kaart zijn uitblazingsbekkens (donkergroen op figuur 3), die zijn ontstaan als gevolg van intensieve uitstuiving door de wind en zij komen op uitgebreide schaal voor op de Kempische horst.¹⁴ Op de horst is niet alleen zand weggewaaid, maar is ook zand afgezet in de vorm van dekzandruggen en -plateaus (donkergeel op figuur 3). De kern Baarle-Nassau ligt op een uitgestrekt dekzandplateau en ook Ulicoten bevindt zich op een dekzandrug. Verspreid over de gemeente komen verder af en toe lage landduinen voor (lichtgeel op figuur 3).

¹³ Stiboka, 1985.

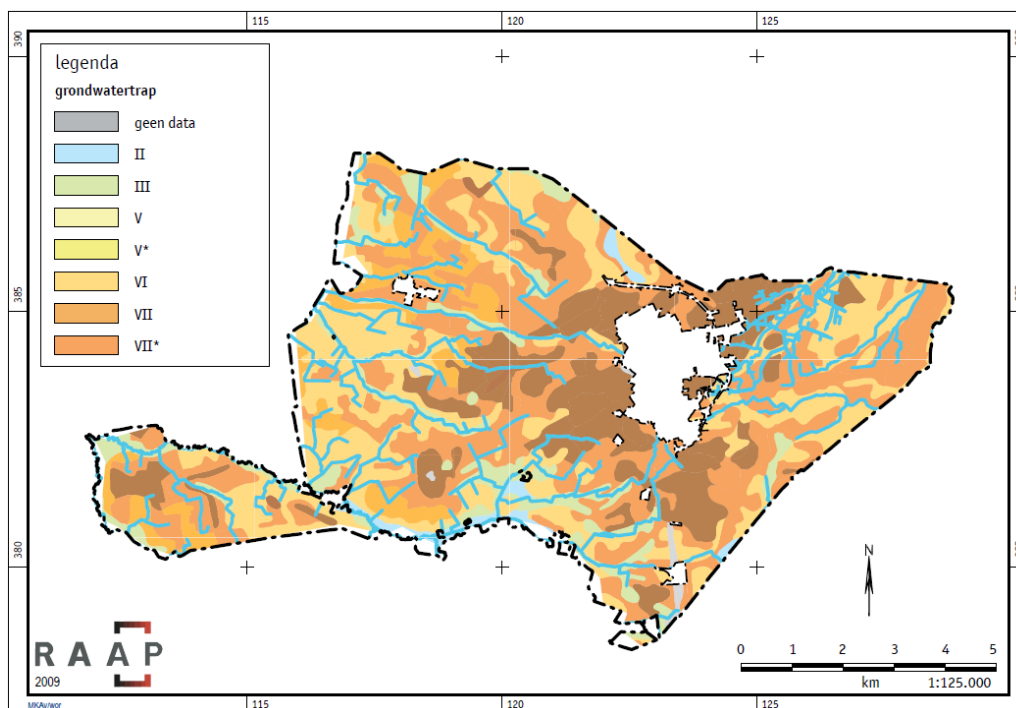
¹⁴ Stiboka & RGD, 1981.

3.2.3 Holoceen – vanaf 11.500 jaar geleden

Circa 11.500 jaar geleden brak het warmere Holoceen aan.¹⁵ Het werd geleidelijk steeds warmer en vochtiger, waardoor het vegetatiedek zich uitbreidde en de bodemerosie verminderde. Hierdoor kregen de vlechtende beken geleidelijk meer een meanderend karakter met één stroomgeul die de bestaande dalvormige laagtes in het landschap volgden (figuur 4). De beken sneden zich daarbij nog dieper in de dalen in en zetten in hun dal zand en klei af. Deze afzettingen worden gerekend tot de formatie van Boxtel (code Bx3 in figuur 2).¹⁶ Met name in het dal van het Merkske in het zuiden en de Strijbeekse beek in het noorden van de gemeente zijn door erosie uitgesproken beekdalzijden ontstaan (middengroen, langs de beek, op figuur 3).¹⁷ Als gevolg van de vernatting van het landschap tijdens het Holoceen vond plaatselijk in de laagten van het landschap veenvorming plaats. Op deze wijze zijn enkele van de uitblazingsbekkens en dalvormige laagten, maar ook delen van het dal van het Merkske en de Strijbeekse beek, opgevuld met veen.

Figuur 4. Schematisch overzicht van de erosie en sedimentatie van een beek in een oude dalvormige laagte (Stiboka & RGD, 1977).

Figuur 5. Globaal overzicht van de grondwatertrappenverdeling. De blauwe gebieden zijn relatief nat, de bruine relatief droog. (Ellenkamp e.a., 2011, 22).

¹⁵ De Mulder, e.a., 2003.

¹⁶ Weert, e.a., 2006.

¹⁷ Stiboka & RGD, 1981.

3.3 Menselijke invloed tot en met de middeleeuwen

In de gemeente Baarle-Nassau komt een grote verscheidenheid voor aan combinaties van (moeder)materiaal (geologie) en landvormen (geomorfologie). Zo zijn er zandige ruggen, met veen opgevulde laagten, en vlaktes waar dicht onder het oppervlak kleilagen voorkomen. De verschillende landschappelijke liggingen en moedermaterialen resulteren in een grote diversiteit aan hydrologische omstandigheden. De hydrologie van het gebied heeft directe invloed op de bodemgesteldheid en daarmee ook op de mogelijkheden dat het landschap heeft geboden voor menselijk gebruik.

De eerste mensen vestigden zich in het midden-paleolithicum (ca. 300.000-35.000 jaar geleden) in het gebied dat nu de gemeente Baarle-Nassau is. Na een min of meer continue bewoning tot en met de Romeinse tijd, waarin de invloed van de mens op het landschap geleidelijk toenam, werd het gebied verlaten vanaf de 3^e eeuw na Christus, toen het Romeinse Rijk aan zijn neergang begon. Het landschap werd voor zeker 3 tot 4 eeuwen overgelaten aan de natuur, zodat delen het grondgebied van Baarle-Nassau langzaam door bos overwoekerd raakten.¹⁸

3.3.1 Vroege middeleeuwen

Al vanaf de late 4^e, vroege 5^e eeuw verschenen de eerste bewoners weer in het gebied.¹⁹ In de loop van de vroege middeleeuwen (450-1050 na Christus) raakte het gebied geleidelijk veler bevolkt en ontstonden op de hoogste zandgronden de eerste dorpen en gehuchten. De namen Baarle en Loveren wijzen op een vroegmiddeleeuwse ouderdom (en mogelijk nog ouder) van bewoning en ontginning. Loveren betekent waarschijnlijk 'ven in een beboste plaats' (Lohoven). De naam Baarle wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde van 1 juni 992²⁰ en ook Castelré heeft mogelijk al een vroegmiddeleeuwse oorsprong.²¹ De Sint-Salvatorkapel in Nijhoven zou mogelijk ook teruggaan tot de 8e eeuw, al laat recent onderzoek zien dat een ontstaan de 12e of 13e eeuw waarschijnlijker is.²²

De oudste cultuurlanden lagen waarschijnlijk op het vruchtbare dekzandplateau rondom Baarle en bij Castelré.²³ Omdat de akkers nog niet (op grote schaal) bemest werden, raakte de bodem geleidelijk uitgeput bij langdurig gebruik. Door een perceel tijdelijk als weiland in gebruik te nemen, kreeg de bodemvruchtbaarheid de kans zich te herstellen. Alhoewel het landbouwareaal voortdurend uitgebreid werd, hadden de meeste boerenhoeves slechts een klein akkerareaal ter beschikking.

3.3.2 Late middeleeuwen

De 11^e tot 13^e eeuw vormden in heel Europa een periode van economische expansie. De oudste ruimtelijke ordeningsstructuren zijn terug te voeren op de uitgebreide landbouwkundige ontginningen die tijdens de late middeleeuwen werden uitgevoerd om de sterk groeiende bevolking te kunnen blijven voeden. Onder meer de introductie van de keerploeg maakte het mogelijk meer grond te bewerken.²⁴ De bevolkingsgroei en agrarische hoogconjunctuur leidden overal tot ontginningen. Het toponiem "Reuth" duidt nog op deze ontginningen. De naam is afgeleid van "rode", dat duidt op het rooien van bomen en struikgewassen.²⁵ De Retsche akkers ten zuidoosten van Baarle zijn dus waarschijnlijk ontstaan na ontginning van de bossen die zich na de Romeinse periode hadden ontwikkeld. Ook een naam als Boshoven duidt op de ontginning van of in het bos. In deze periode werd de voorheen verspreid liggende bewoning verplaatst naar de randen van de akkercomplexen, op de overgang van de akkerlanden (dekzandruggen) naar de graslanden in de beekdalen of de onontgonnen woeste gronden.

¹⁸ Zie voor een uitgebreide bewoningsgeschiedenis hst. 3 van Ellenkamp e.a., 2011.

¹⁹ Brouwer & Van der Weerden, 2020, 43.

²⁰ Amaliavansolms.org, z.j., Korte Dorpsgeschiedenis.

²¹ Leenders, 1999.

²² Ellenkamp e.a., 2011, 40 en Brouwer & Van der Weerden, 2020, 66.

²³ Tol, 1988 en Leenders, 1999.

²⁴ Van Ginkel & Theunissen, 2009.

²⁵ Leenders, 1999.

Ook Loveren ligt zo op de overgang van de beek De Bremer naar de hoge akkers. De meeste gehuchten lagen op de overgang van het akkerareaal naar de woeste gronden. De diverse 'eind'-toponiemen (Hoogeind, Gorpeind) duiden op een dergelijke grensligging (eind: de laatste van). Ook het toponiem 'kant' duidt hierop.²⁶

De late middeleeuwen werden gekenmerkt door een grote bevolkingsgroei en agrarische expansie. In deze periode werden de akkers op de zandgronden enorm uitgebreid. Binnen de gemeente Baarle-Nassau zijn deze ontginningen globaal te lokaliseren ter hoogte van de gehuchten Ulicoten en Bedaf. De uitbreiding van de landbouwgronden hing nauw samen met een forse toename van de bevolking en de opkomst en groei van de steden.²⁷ In de loop van de late middeleeuwen ging het platteland zich steeds meer richten op de stad. Door het ontstaan van de geldeconomie gingen boeren zich geleidelijk specialiseren in de teelt van handelsgewassen zoals broodgraan (rogge), vlas voor de linnenweverijen, gerst en hop voor de bierbrouwerijen en het houden van schapen voor de lakennijverheid.²⁸ Doordat de graanteelt een centrale positie kreeg, kon een groter aantal mensen gevoed worden. De nieuwe ontginningen vonden waarschijnlijk plaats grenzend aan de oude. Depressies werden gedempt en akkerarealen werden uitgebreid richting het beekdal. Dit leidde onder meer tot het ontstaan van aaneengesloten open akkercomplexen. Deze zijn vooral te vinden rond de oude bewoningskernen van Baarle en ten zuiden van Castelré. Het ging hierbij niet altijd om grote ruimtelijke expansie, maar vooral om intensiever gebruik van de bestaande landerijen door verbeterde landbouwtechnieken. De invoering van de plaggenbemesting is daarvan ook een voorbeeld, en deed in de Kempen in de periode 1350-1550 zijn intrede.²⁹

Figuur 6. Het open akkercomplex ten westen van de dorpskern is een van de oudste van Baarle-Nassau en heeft een bolle vorm door de plaggenbemesting. (Ellenkamp e.a., 2011, 46).

²⁶ Buiks, 1997.

²⁷ Vervloet, 1986.

²⁸ Bieleman, 1992.

²⁹ Vangheluwe & Spek, 2008.

Naast aaneengesloten akkercomplexen werden vanaf de late middeleeuwen ook de kleinere en meer geïsoleerd gelegen vruchtbare gronden ontgonnen als uitbreiding op het bestaande akkerareaal. Deze zogenaamde kamptonginningen komen zowel voor aan de randen van de oude bouwlanden, als op geïsoleerde hogere zandruggen op enige afstand van de oudste akkerarealen. De hoeve lag tegen het nieuwe akkerareaal aan. De kamptonginningen konden uitgroeien tot buurtschappen zoals de Oude Strumpt, Liefkenshoek, Keizershoek, Klein Bedaf, Heikant en Maaikant. De percelen waren in de regel omgeven door een haag of houtwal, waarbij de begroeiing vaak bestond uit geriefhout.³⁰ De toponiemen Haag en Heining – met een haag of heg omgeven – slaan op deze perceelrandvegetatie.

3.3.3 Ontginning van de beekdalen

Er zijn in het verleden grote inspanningen gedaan om de natte beekdalen in te richten voor het gebruik als hooiland en weidegebied. Het beekdal werd verdeeld in langgerekte perceeltjes loodrecht op de beek (beemden) die veelal waren afgebakend door kleine slootjes met daarlangs een netwerk van hagen of elzen- of wilgensingels. Deze omheiningen dienden zowel als perceelsgrens en veekering, maar ook als houtleverancier (geriefhout). De inspanningen om de beekdalgronden om te zetten in hooi- en graslanden zijn te begrijpen als men beseft hoe belangrijk de graslanden waren voor het landbouwbedrijf. De opbrengst van het hooiland (wintervoer) bepaalde hoeveel vee men de winter kon doorhelpen. De hoeveelheid vee bepaalde de hoeveelheid mest en bijgevolg ook de grootte van het akkerareaal. Het is derhalve niet verwonderlijk dat de Oude Hof van Thorn al voor 1200 cijnzen ontving van diverse beemden in het dal van het Merkske.³¹ Langs het Merkske is plaatselijk de historische beemdenpercelering nog steeds bewaard gebleven. Naast de diverse 'beemd'-toponiemen wijzen ook de 'Maaien' (of hooien) op de graslanden. Een mooi voorbeeld is het gehucht Maaikant dat is ontstaan aan de rand van een groot hooi- en weidegebied.

3.3.4 Woeste gronden

Grote delen van het landschap waren minder geschikt voor permanent akker- of grasland en behoorden tot de zogenaamde 'woeste gronden'. De woeste gronden bestonden over het algemeen uit bossen, heide, moerassen en vennen. Het grondgebruik komt nog veel terug in de toponiemen. Zo duiden de -lo (le), -laar en -hout toponiemen op de geleidelijke ingebruikname van het bos en geeft "Eikelenbosch" aan dat er een eikenbos lag. Hoewel de term 'woeste grond' het tegendeel doet vermoeden, werd bijzondere aandacht en zorg besteed aan deze gronden en waren ze van groot belang voor het dagelijks leven.³² De woeste gronden waren zeer belangrijk als weidegebied voor het vee. Daarnaast gebeurde de winning van grondstoffen vooral op de woeste gronden. Plaggen en strooisel werden verzameld om de mest mee aan te maken en hout werd gehakt als brandstof, maar ook als bouw materiaal voor bouwwerken, transportmiddelen, werktuigen, huisraad en omheiningen. Daarnaast werden de woeste gronden met de opkomst van de rechten op de grond in de middeleeuwen veelal gebruikt als jachtgebied voor de lokale adel die daarvoor de jacht- en visrechten wist te verkrijgen.

3.3.5 Grondstofwinning

De talrijke ontginningen in de late middeleeuwen zorgden echter voor een sterke afname van de bossen, waardoor er alleen in de nattere gebieden nog relatief veel hout voorkwam. De (elzen)broekbossen werden waarschijnlijk intensief beheerd als hakhoutbossen. De twijgen van voornamelijk het elzen- en wilgenhout werden gebruikt als brandhout, voor bezemstelen, voor het

³⁰ Kakebeeke, 1949.

³¹ Leenders, 1999.

³² Renes, 1999.

vlechten van manden en de wanden van de vakwerkhuisen. Met het steeds schaarser worden van hout werd in de natte broekgebieden ook volop turf gestoken voor de brandstofvoorziening.

Ook leem of klei werd veelvuldig gewonnen. Al in de prehistorie werden wanden van huizen, woonvloeren en ovens gemaakt van leem. De klei die plaatselijk aan het oppervlak komt, was zeer geschikt als grondstof. Al in de 16^e eeuw werd er klei gewonnen bij Kleistraat (steenoven), Heesboom (steenoven), Eikelenbos (leemputten) en de Steenovensche velden.³³ Tot in de 19^e eeuw gold de leem uit de oude kuil van Schaluinen als de beste voor pleisterwerk en dorsvloeren.³⁴

3.4 Nieuwe Tijd (1500-heden)

Vanaf het einde van de late middeleeuwen tot aan de introductie van het kunstmest (eind 19^e eeuw), werd naast door de uitbreiding van het akkerareaal de landbouwproductie ook vergroot door een intensivering van bemesting. Hierdoor konden de akkers jaarlijks benut worden en hoefden ze niet meer braak te liggen. De al bestaande bemesting met plaggen werd verder geïntensiveerd in het zogenaamde 'potstalsysteem'.³⁵ Humusrijk materiaal (zoals bosstrooisel, heide- en/of grasplaggen) werd gebruikt om de (vloeibare en vaste) dierlijke mest van het gestalde vee te binden. Het mengsel (stalmest, plaggen/strooisel) werd vervolgens op de akker gebracht en zo werd de bodemvruchtbaarheid van het akkerareaal op peil gehouden. Omdat het humusrijke materiaal behalve organisch afval ook veel minerale bestanddelen (zand en of klei, afkomstig van de plaggen) bevatte, kon ten gevolge van eeuwenlange, intensieve bemesting een dikke humushoudende bovenlaag ontstaan: een zogenaamd plaggendek.

De plaggendekken zijn voornamelijk gevormd van de late 14^e tot de 19^e eeuw.³⁶ In de nattere delen van het gebied komen de jongste plaggendekken voor. Hier dienden snelle ophogingen waarschijnlijk voornamelijk een verbetering van de (grond-)waterhuishouding. De van oorsprong relatief natte omstandigheden op deze akkers komen nog tot uiting in de toponiemen. Zo komt het toponiem 'Rijt' (o.a. Retten) veel voor, dat duidt op ontwateringssloten en dus op van oorsprong natte omstandigheden.

3.4.1 Kleinschalige ontginningen

Ook in de nieuwe tijd werden de diverse akkercomplexen nog uitgebreid met kampontginningen aan de randen van de oude bouwlanden alsook midden in de woeste gronden. De Nieuwe Strumpt en de Maaikant dateren vermoedelijk uit de 16e eeuw.³⁷ Eén van de jongere kampontginningen is hoeve De Postel die in 1789 voor het eerst genoemd wordt. De namen Heikant en Heiakkers, enkele akkers nabij Castelré, duiden ook op jongere ontginningen van gronden die waarschijnlijk vrij lang tot de heidevelden behoorden.

3.4.2 Woeste gronden

De vergroting van het landbouwareaal en de productieverhoging veroorzaakten een grotere behoefte aan mest. Hiervoor was een grote veestapel nodig. Dit vee, vooral schapen, graasde op de heide en zorgde ervoor dat jonge boompjes en struiken geen kans kregen om te groeien. Omdat steeds meer vee in het bos werd geweid en er ook op grote schaal plaggen en bosstrooisel gewonnen werd, degradeerde het nog aanwezige bos zo sterk dat het geleidelijk verdween en er uitgestrekte heidevelden ontstonden. Op sommige plaatsen ging het intensieve gebruik zelfs zo ver dat de vegetatie

³³ Leenders, 1999.

³⁴ Joosen, 2006.

³⁵ Zie Vera, 2011.

³⁶ Zie o.a. Heunks & Roymans, 2000 en Spek, 2004.

³⁷ Leenders, 1999.

geheel verdween en zandverstuivingen ontstonden. De namen van gebieden als de Witte bergen, Reulsche bergen, Tommelse Bergen, etc. refereren nog aan het duinreliëf dat in de zandverstuivingen ontstond. Al in 1544 werd in Tommelen melding gemaakt van verstuivingen: *'vliegende sants (stuifzand) oyck ter tommelen gelegen aent sant daer boom op staen'*.³⁸ Ook de Molenheide werd in de 19^e eeuw nog gekenmerkt door vele stuifduinen. In het gebied werden nog geregeld pluggen gestoken en er werd zand weggehaald. De natuurlijke hoogten werden door de boeren duin genoemd.³⁹

3.4.3 Ontginning van de woeste gronden

De onontgonnen, woeste gronden die in vroegere tijden zeer belangrijk waren voor het goed functioneren van het gemengde boerenbedrijf werden vanaf de 19^e eeuw minder essentieel, mede door de komst van vernieuwingen in de landbouw. Aangezien de woeste gronden eigendom waren van de landsheer (de baron van Breda; begin 19^e eeuw de Prins van Oranje, later de Koning der Nederlanden) werden de gronden in de 19^e eeuw nog beheerd door de Dienst Domeinen. Delen van de woeste gronden werden met enige regelmaat aan particulieren verkocht. In 1845 stond de koning tegen een schadevergoeding zijn rechten af en in 1861 werd besloten de gehele domaniale heide in veiling te brengen.⁴⁰

De eeuwenoude balans tussen de cultuurgronden en de woeste gronden veranderde hierna volledig. De introductie van de kunstmest (eind 19^e eeuw) droeg daar nog eens extra aan bij. De woeste gronden verloren hun functie: pluggenbemesting en extensieve graslanden waren niet langer noodzakelijk. Uit deze periode dateert dan ook de term 'woeste grond'. Er werden grootschalige werkzaamheden uitgevoerd om de woeste gronden bruikbaar te maken. Vennen werden ontwaterd, wegen en sloten aangelegd. Delen werden ontgonnen voor de landbouw, grote delen werden ook bebost, met name voor de productie van hout voor de opkomende mijnen.

3.4.4 20^e-eeuwse veranderingen

In de 20^e eeuw vonden geleidelijke, grootschalige en planmatige veranderingen plaats. De geleidelijke veranderingen werden uitgevoerd door particulieren die voortdurend kleine ingrepen uitvoerden: het rooien van een houtwal, egalisatie van een dekzandkop en dergelijke. Structurele hervormingen werden na de Tweede Wereldoorlog doorgevoerd. Productieverhoging, kostprijsverlaging en intensivering van de landbouw waren de kernpunten van het landbouwbeleid van de overheid. De instrumenten om de doelstellingen te realiseren, waren – naast onderwijs en voorlichting – de ruilverkavelingen. De ruilverkavelingen gingen gepaard met grote cultuurtechnische werken met het doel het rendement per hectare te vergroten. Grote delen van het Brabantse zandgebied hebben zich hierdoor ontwikkeld tot een agrarisch productielandschap met een bijna industrieel karakter.⁴¹ In de gemeente Baarle-Nassau heeft echter geen grootschalige ruilverkaveling plaatsgevonden. Daardoor zijn veel van de karakteristieke landschapselementen, veelal in samenhangende structuren, bewaard gebleven. De gemeente is dus redelijk uniek in Nederland, aangezien een laatmiddeleeuws cultuurlandschap min of meer bewaard is gebleven.

³⁸ Brekelmans, 1965; Leenders, 1999.

³⁹ Verhagen, 1997.

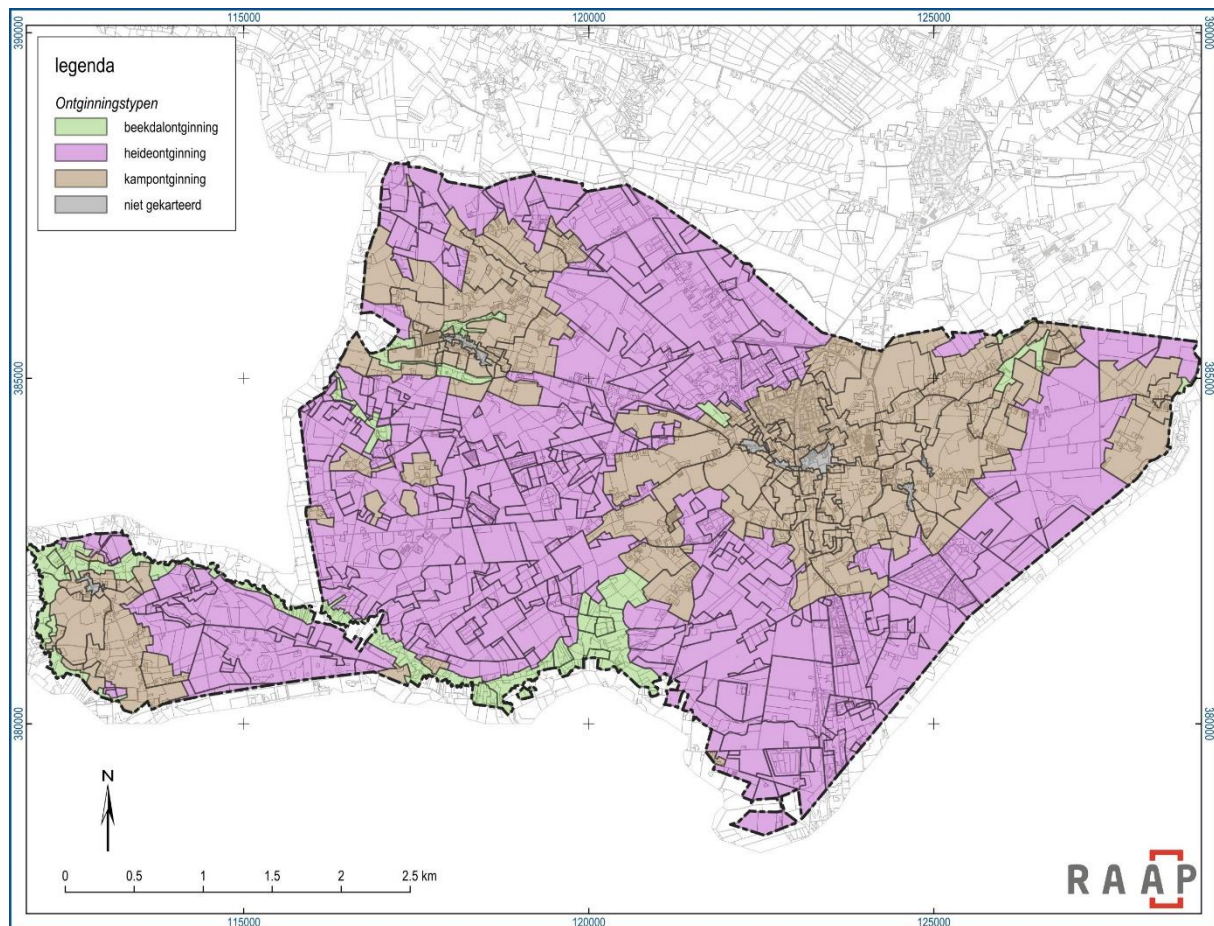
⁴⁰ Joosen, 2006.

⁴¹ Van der Heijden e.a., 2003.

4 Cultuurlandschappen

4.1 Ontginningstypen

Aangezien de gemeente Baarle-Nassau geheel op de Kempische Horst ligt (zie § 3.2.1), vallen de landschappen in de gemeente onder het fysisch landschapstype 'plateaulandschap'. In het landschap zijn drie typen ontginningen te herkennen: kampontginningen, beekdalontginningen en heideontginningen. Kampontginningen zijn de oudste. Ze zijn in de middeleeuwen ontstaan door op met name de hogere zandgronden gebieden in gebruik te nemen voor de landbouw. Beekdalontginningen volgden in de loop van de middeleeuwen, toen het voor de bemesting van de akkers noodzakelijk werd voldoende vee te houden. In de beekdalen werden wei- en hooilanden aangelegd. De jongste zijn heideontginningen. In de loop van de 19^e eeuw werd het mogelijk ook op de armste gronden landbouw te bedrijven. Delen van de heide zijn ook systematisch bebost.

Figuur 7. Ontginningstypen in Baarle-Nassau. Niet gekarteerd zijn de historische dorpskernen.

Natuurontwikkeling

In de alinea's hierna worden per ontginningstype de landschapseenheden beschreven. Niet apart beschreven zijn de landschappen die zijn omgezet naar natuur. Deze hebben de toevoeging 'n' aan de code gekregen. De omzetting naar natuur, of natuurontwikkeling, betekent eigenlijk per definitie een 'verwildering' van het cultuurlandschap. Met name perceelsrandbeplanting krijgt veel minder onderhoud, waardoor heesters hoger en breder groeien, en ook soorten als bramen kunnen gaan

(over)woekeren. Vaak worden ook poelen gegraven en de humusrijke bovenlaag van de bodem verwijderd.

4.2 Kampontginningen

P0k1 - open akker

De oudste ontginningen uit de vroege middeleeuwen, op de dekzandplateaus van Baarle en Castelré, zijn in de late middeleeuwen aaneen gegroeid tot grote open akkercomplexen. In Noord-Brabant worden deze complexen *akker* genoemd (in Drenthe *es*). Baarle ligt midden tussen grote akkers, de akker van Castelré ligt ten zuiden van 't Groeske, omdat deze zich bevindt op de overgang naar het beekdal.

De percelen op de akkers kenden geen zichtbare perceelsgrenzen. Opgaand groen kwam overwegend voor langs wegen of aan de randen van de akker, meestal in de vorm van houtwallen of -singels. Grote delen van de akkers waren echter volledig vrij van enige opgaande elementen. Bebouwing kwam evenmin voor op de akkers. Deze concentreerde zich in de kernen van Baarle en Castelré. Op een enkele plaats kwamen langs de uitvalswegen enkele erven voor. Ook akkers hebben vanwege de pluggenbemesting vaak een bolle ligging gekregen.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als bouwland.
- Overwegend geen zichtbare perceelsgrenzen.
- Vaak bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van wisselende grootte en vorm.
- Bebouwing en ander opgaand groen bijna niet voorkomend.

Figuur 8. De akker van Castelré heeft zijn oorspronkelijke karakter behouden. Achter de bolle akker de begroeiing in het dal van de Mark met daarachter de kerktorens van Hoogstraten en Minderhout. (RAAP, 25-07-2024).

P0k2 - droge kamponginning, onregelmatig verkaveld

Vanaf de late middeleeuwen werden buiten de aaneengesloten open akkercomplexen (zie P0k4) ook kleinere, individuele akkers (kampen) aangelegd als uitbreiding op het bestaande akkerareaal. Deze aanvankelijk kleinschalige ontginningen werden ter bescherming omgeven door een houtwal of -singel. Mettertijd werden ook de gebieden tussen individuele kampen ontgonnen en ontstond een lappendeken van akkers en houtwallen. Door plaggenbemesting is op veel plaatsen in de loop der tijd een plaggendek ontstaan zijn op akkers, waardoor ze een bolle vorm hebben gekregen. Waar de perceelsrandbegroeiing verdwenen is, en zelfs waar perceelsgrenzen zijn gewijzigd, zijn de oude percelen door het plaggendek nog herkenbaar in het reliëf.

Erven lagen aan de rand van de kampen, waarbij bij nieuwere ontginningen de erven vaak geclusterd werden en gehuchten ontstonden. De kring van gehuchten rondom Baarle – Reuth, Heesboom, Hoogeind, Eikelenbosch, Corpeind, Nijhoven, Keizershoek, Heikant – is zo ontstaan. Ulicoten, Hazenberg, Schootsen Hoek en Groot Bedaf zijn ook nederzettingen die te midden van kamponginningen zijn ontstaan.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als akker.
- Veelal bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van wisselende grootte en vorm.
- Perceelsgrenzen in de vorm van opgaand groen (houtwal, -singel, heggen en/of bomenrijen).
- Bebouwing in kleine clusters.
- Onregelmatig wegenpatroon.

Figuur 9. In Schootsenhoek zijn op enkel plaatsen nog heggen en bomenrijen als perceelsgrens aanwezig. Ze geven een beeld van de kleinschaligheid die de kamponginningen kenmerkten. (RAAP, 25-07-2024).

P0k3 - droge kamptonginning, regelmatig verkaveld

Aan de randen van de onregelmatige kamptonginningen komen ook kamptonginningen voor die een meer regelmatige structuur hebben. Percelen hebben vanouds overwegend een rechthoekige vorm. Deze regelmatige opzet doet vermoeden dat ze enigszins jonger zijn dan de onregelmatige kamptonginningen. Meestal zijn ze ook verder van de oude bewoningscentra gelegen. Toch komen ook in de regelmatige kamptonginningen aanzienlijke plaggendekken voor. De dikte van plaggendekken is niet direct een indicatie van de ouderdom, dus het zou ook kunnen dat deze gebieden een intensievere plaggembestemming hebben gekend dan de onregelmatige kamptonginningen.

Bebouwing komt in de regelmatige kamptonginningen minder vaak voor dan in de onregelmatige. Ook is de bebouwing minder geclusterd en dus verspreid aanwezig in het gebied. Het regelmatige patroon van de percelen maakt ook dat het wegenpatroon in deze landschappen regelmatig is.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als akker.
- Veelal bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van overwegend regelmatige grootte en rechthoekig van vorm.
- Perceelsgrenzen in de vorm van opgaand groen (houtwal, -singel, heggen en/of bomenrijen).
- Bebouwing verspreid.
- Regelmatig wegenpatroon.

Figuur 10. Tussen Hoogeind en Heesboom liggen langs de Hoogstratensebaan kampen die door een plaggendek beduidend hoger liggen dan de weg. (RAAP, 25-07-2024).

P0k4 - kleinschalige kamptonginning

Verder van de dorpen, op geschikte plekken tussen de woeste gronden, hebben vanaf de late middeleeuwen kleinschalige ontginningen plaatsgevonden. Deze kleinschalige kamptonginningen – eigenlijk de oervorm van kamptonginningen – werden beschermd tegen de woeste gronden door houtwallen. Van de woeste gronden konden immers dieren komen die de gewassen beschadigen, maar ook konden zandverstuivingen ontginningen bedreigen.⁴²

Kleinschalige kamptonginningen hebben overwegend een onregelmatige vorm omdat ze zich aanpassen aan de geomorfologische omstandigheden en organisch gegroeid zijn. Erven kwamen niet in alle kleinschalige kamptonginningen voor, waarschijnlijk werden meerdere kampen vanuit dezelfde erven bewerkt. Het namenpaar Oude Strumpt en Nieuwe Strumpt laat zien dat kleinschalige kamptonginningen zich ook ‘vermeerderen’: vanuit één ontginning werd een nieuwe gesticht.

Kleinschalige kamptonginningen komen voornamelijk voor in het uitgestrekte heidegebied ten westen van Baarle. Ook ten zuiden van Baarle zijn enkele kleinschalige kamptonginningen te vinden.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als bouwland.
- Bestaande uit één of meerdere percelen.
- Soms bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van wisselende grootte en vorm.
- Perceelsgrenzen in de vorm van opgaand groen (houtwal, -singel, heggen en/of bomenrijen).
- Bebouwing sporadisch en verspreid.

Figuur 11. De bebouwingscluster van Oude Strumpt, rond een plaatse, vormt de kern van een cluster kleinschalige kamptonginningen op de grote heide ten westen van Baarle. (RAAP, 25-07-2024).

⁴² Kakebeeke, 1949.

P0k5 - nat-droge flankontginning, onregelmatig verkaveld

Aan de randen van beekdalén (rond Castelré) en aan de bovenlopen van beken (rond Baarle) komen kamptontginningen voor die vanwege de nattere omstandigheden een ander karakter hebben dan de andere kamptontginningen.

De ontginningen aan de randen van beekdalén bestonden hoofdzakelijk uit akkerland maar onderscheiden zich van de overige kamptontginningen door hun lagere ligging en overwegend kleinere perceelsgrootte. Deze ontginningen hebben ook minder dan andere kamptontginningen een plaggendek, waardoor het hoogteverschil tussen beide landschappen vergroot wordt. Als perceelsrandbegroeiing kwamen voornamelijk heggen met bomenrijen voor. Erven zijn alleen op de hoogste delen te vinden.

De ontginningen aan de bovenlopen van beken vallen op doordat er naast akkerland ook veel weilanden voorkomen. Dit is een duidelijke indicatie van nattere omstandigheden. De akkers hebben som een plaggendek, waardoor ze een bolle vorm hebben en (onbedoeld) ook een betere afwatering kregen. De perceelsgrenzen zijn vaak gemarkeerd door bomenrijen (waaronder elzen en knotwilgen), al dan niet in combinatie met heggen, of houtwallen/-singels. Erven liggen verspreid lang de wegen.

In beide deelgebieden volgen de wegen de hoogtelijnen, wat betekent dat ze meestal parallel aan de beken langs, en soms door de ontginningen heen lopen.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Aan de rand van beekdalén overwegend in gebruik als bouwland; aan de bovenlopen gemengd gebruik, zowel bouwland als weilanden.
- Aan de rand van beekdalén heggen en bomenrijen als perceelsgrenzen; aan de bovenlopen ook bomenrijen en houtwallen/-singels.
- Soms bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van wisselende grootte en vorm.
- Wegen meestal parallel aan de beek.
- Bebouwing verspreid langs de wegen.

Figuur 12. Het beekdal ten noorden van Hazenberg is kenmerkend voor de bovenlopen van beken, met een afwisseling van akkers en weilanden. Bomenrijen markeren perceelsgrenzen en de beek. (Google Streetview).

P0k6 - overgangszone van kamptginning met heiderestanten, onregelmatig verkaveld

Rond Ulicoten en ten oosten van Baarle (Veldbraak, Heikant, Bedaf) was een geleidelijke overgang tussen de kamptginningen en de onontgonnen heide. Verschillende kleine en grotere ontgonnen gebiedjes en heiderestanten wisselden elkaar af. Het is een beeld dat enigszins overeenkomt met de oudste kamptginningen, die ook als 'eilanden' in onontgonnen gebied lagen. Het is niet ondenkbaar dat de overgangszone zich langzaam verplaatst heeft van de oudste ontginningen rond de dorpskern tot waar die uiteindelijk lag aan het begin van de 20^e eeuw, vlak vóór de grootschalige ontginning van de heide. Telkens werden nieuwe kampen ontgonnen in de woeste gronden en werden de restanten van woeste grond tussen de kampen ook in gebruik genomen. Zo ontstonden de zones met aaneengesloten kamptginningen – in de meest intensieve plekken uitgegroeid tot open akkers – met aan de rand het mozaïek van kampen en woeste gronden.

De meeste overgangszones hebben een onregelmatige verkaveling. Dit doet vermoeden dat ze overwegend organisch gegroeid zijn, door opeenvolgende kleinschalige ontginningen.

In de overgangszones kwamen vrijwel geen erven voor. De erven die er waren, lagen verspreid. Mogelijk zijn deze erven de 'kiemcellen' van waaruit de ontginningen plaatsvonden.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Gemengd landgebruik van zowel bouwland als weilanden afgewisseld met heiderestanten en bosjes.
- Perceelsgrenzen vaak in de vorm van houtwallen, -singels of bomenrijen.
- Soms bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van wisselende grootte en vorm.
- Onregelmatig wegenpatroon, soms van rechte wegen.
- Bebouwing zeer sporadisch.

P0k7 - overgangszone van kamptginning met heiderestanten, regelmatig verkaveld

Naast de overgangszones met een onregelmatige (organische?) structuur komen ook zones voor met een meer regelmatige structuur. De zones bestaan uit vierkante of rechthoekige percelen en getuigen van een planmatige opzet van de ontginning. Op verschillende plekken was de verkaveling reeds doorgetrokken op de heide, al waren die percelen nog niet ontgonnen.

Net als in de regelmatige overgangszones was er een gemengd grondgebruik en werden de meeste perceelsgrenzen gemarkeerd met houtwallen of -singels. Bebouwing was schaars.

De ontginning bij Liefkenshoek maakt onderdeel uit van landgoed De Kievit en past in de formele, regelmatige structuur van de rest van het landgoed.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Gemengd landgebruik van zowel bouwland als weilanden afgewisseld met heiderestanten en bosjes.
- Perceelsgrenzen vaak in de vorm van houtwallen, -singels of bomenrijen.
- Soms bolle vorm door plaggendek.
- Percelen van overwegend regelmatige grootte en vorm.
- Overwegend regelmatig wegenpatroon.
- Bebouwing zeer sporadisch.

4.3 Beekdalontginningen

P0b1 - beekdal, onregelmatig verkaveld

In de gemeente komen brede en smalle beekdalen voor. De dalen van het Merksken en de Hollandsche Loop zijn breed en kennen redelijk abrupte overgangen naar de hogere gronden. Noordelijker in de gemeente zijn bij Strumpt, Ulicoten en Loveren (De Bremer), Pineind en Groot Bedaf (Poppelsche Leij) smalle beekdalen te vinden.

De beekdalen kenmerken zich door een grondgebruik van overwegend grasland, dat het gevolg is van de relatief natte bodemgesteldheid. Perceelsgrenzen bestaan in de brede beekdalen dan ook grotendeels uit sloten, waarlangs vanouds bomenrijen stonden, waarschijnlijk knotwilgen of elzen. In de smalle beekdalen komen ook perceelgrenzen voor zonder begroeiing en op enkele plaatsen komen, net als in de aangrenzende kamptontginningen, houtwallen en -singels voor.

De merendeels langwerpige percelen zijn in de brede beekdalen overwegend haaks op de beek georiënteerd, in de smalle beekdalen zijn veel percelen ook parallel aan de beek georiënteerd. Wegen lopen zowel parallel aan de beek als haaks erop. In het grote broekgebied Het Manke Gooren komen vrijwel geen wegen voor. In de smalle beekdalen wordt de beek vaak gekruist met behulp van duikers. In de brede beekdalen zijn kruisingen minder gebruikelijk omdat ze vanwege de breedte van de beek uitgevoerd moeten worden als brug.

In beekdalen komt nagenoeg geen bebouwing voor. Alleen langs De Bremer bij Ulicoten lagen enkele erven aan de rand van het beekdal.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als grasland, soms afgewisseld met bosjes.
- Perceelsgrenzen vaak in de vorm van sloten, meestal met bomenrijen, in de smalle beekdalen soms ook als houtwallen/-singels.
- Lagere ligging ten opzichte van omgeving.
- Percelen zijn overwegend langwerpig. In de brede dalen merendeel haaks op de beek, in smalle dalen ook parallel aan de beek.
- Wegen zowel langs de randen als haaks op de beek. In smalle beekdalen veel kruisingen met de beek d.m.v. duikers, in brede dalen minderkruisingen d.m.v. bruggen.
- Bebouwing zeer sporadisch.

Figuur 13. Het dal van het Merksken ten noorden van Castléré is aanzienlijk veranderd in de afgelopen 15 jaar. Het dal lijkt extensiever te worden beheerd, vooruitlopend op het beekherstel dat in 2025 gaat plaatsvinden (Brabantsedelta.nl). Hierdoor wordt een deel van de historische geslotenheid teruggebracht. (links: Google Streetview 2009, rechts: RAAP, 25-07-2024).

P0b2 - beekdal, regelmatig verkaveld

Een deel van de beekdalen, met name in het zuiden van de gemeente, heeft een regelmatige verkaveling. In de smalle beekdalen uit zich dit in een verkaveling van overwegend blokken. In de brede beekdalen zijn er grote blokken herkenbaar die verdeeld zijn in stroken, al dan niet van gelijke breedte. Dit lijkt het resultaat van een ontginning die gezamenlijk is uitgevoerd, waarna de deelnemers elk een gelijk deel van de ontginning kregen.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als grasland, soms afgewisseld met bosjes.
- Perceelsgrenzen vaak in de vorm van sloten, meestal met bomenrijen, in de smalle beekdalen soms ook als houtwallen/-singels.
- Lagere ligging ten opzichte van omgeving.
- Percelen in de brede dalen merendeel strookvormig binnen een blok, in smalle dalen overwegend blokvormig.
- Wegen en bebouwing afwezig.

P0b3 - beekdal, overwegend onverkaveld

Delen van het beekdal nabij Castelré hadden geen verkaveling. Het dal bestond hier over een lengte van enkele honderden meters uit ononderbroken grasland tussen de beek en de rand van het dal. Opgaand groen kwam alleen langs de randen van het dal voor en op een enkele plaats langs de beek.

Dit moeten de minst intensief gebruikte delen van het beekdal zijn geweest, dat vooral als hooiland beheerd werd.

Historische ruimtelijke kenmerken

- In gebruik als grasland.
- Perceelsgrenzen nagenoeg afwezig.
- Open gebied; opgaand groen alleen langs de rand van het dal, soms ook langs de beek.
- Lagere ligging ten opzichte van omgeving.
- Wegen en bebouwing afwezig.

Figuur 14. De openheid van het nog steeds grotendeels onverkaveld beekdal bij Castelré is grotendeels nog aanwezig. (Google Streetview).

4.4 Heideontginningen

Met de komst van de kunstmest aan het eind van de 19e eeuw veranderde de landbouw drastisch. Het onderhouden van een grote veestapel ten behoeve van de mest was niet meer nodig, waarmee de noodzaak voor hooilanden verdween. Ook werden er op de heide geen plaggen meer gestoken voor de plaggenbemesting. En kwam een grote golf van heideontginningen op gang. Waterplassen en vennen zoals de Kievitsvennen, het Ganzenblik, het Blockmoerven, het Vossenvan, het Middelfven, het Wolfsven, de Poel, de Huisvennen en het Groot Vergoorven werden drooggelegd door sloten te graven die aantakten op bestaande beken. De bodem werd gespit of geploegd voor bebossing ten behoeve van de productie van mijnhout. Rond 1900 waren grote delen van de heide bebost. Andere delen werden omgezet in landbouwgrond, dat mogelijk was op deze arme gronden dankzij de kunstmest. Veel heideontginningen kregen een systematisch en regelmatig verkavelingspatroon, waarbij een netwerk van rechte wegen tot stand kwam. Vaak gingen de ontginningen ook gepaard met egalisatiewerkzaamheden. In de loop van de 20^e eeuw zijn veel bossen geroid en de gronden voor de landbouw geschikt gemaakt. In de jaren 60 was de heide volledig verdwenen in de gemeente. Na de ontginning heeft in deze intensieve landbouwgebieden vaak nog een schaalvergroting plaatsgevonden.

We maken hier onderscheid tussen heideontginningen en heidebebossingen. Heideontginningen is waar de heide direct is omgezet in landbouwgrond. Heidebebossingen is waar de heide systematisch is bebost. Als dit bos later is geroid en omgezet in landbouwgrond dan noemen we dat hier een heidebebossing die later ontgonnen is. Dit landschapstype heeft in de code de toevoeging 'o' gekregen.

P0h1 - kleinschalige heideontginning

De oudste ontginningen op de heide zijn de kleinschalige heideontginningen. Ze liggen als eilandjes verspreid over het zuidelijk deel van de gemeente. Enkele liggen aan de rand van kamptontginningen of het beekdal maar de meeste liggen als eilandjes midden op de heide. Het zijn plekken die zich bevinden nabij kruispunten van wegen of waar de bodemgesteldheid waarschijnlijk net iets gunstiger was dan op de rest van de heide.

Net als de kleinschalige kamptontginningen waren de kleinschalige heideontginningen meestal omgeven door houtwallen. Ze onderscheiden zich van de kleinschalige kamptontginningen enerzijds door de meer regelmatige vorm. De meeste kleinschalige heideontginningen bestaan uit een of enkele rechthoekige percelen. Anderzijds hebben kleinschalige heideontginningen geen of hooguit een klein plaggendek. De bodem bestaat uit veld- of haarpodzolgronden in plaats van zwarte enkeerdgronden.

In veel kleinschalige heideontginningen waren ook een of meerdere erven aanwezig. Dit was waarschijnlijk het erf van degene die de ontginning gebruikte. Hier en daar komen op perceelsgrenzen binnen kleinschalige ontginningen bomerijen voor. Met name aan de Grens ten zuiden van Baarle lagen binnen de kleinschalige ontginningen ook bospercelen met een ander karakter dan de grote heidebebossingen er omheen.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Overwegend in gebruik als bouwland.
- Bestaande uit één of meerdere percelen.
- Perceelsgrenzen in de vorm van sloten, soms met bomerij.
- Geen of hooguit klein plaggendek.
- Percelen meestal rechthoekig, van wisselende grootte.
- Omgeven door opgaand groen (houtwal, -singel, heggen en/of bomerijen).
- Meestal één of enkele erven.

Figuur 15. De kleinschalige heideontginning aan de Schaluinen heeft met zijn opgaand groen, traditionele bebouwing en zandwegen een zeer authentiek karakter. (RAAP, 25-07-2024).

P0h2 - jonge heideontginning, onregelmatig verkaveld

Bij Catelré, rond Strumpt en ten noorden van Ulicoten komen onregelmatige jonge heideontginningen voor, in verschillende grootte. Rond Strumpt vormen deze ontginningen als het ware een schil rondom de oudere kleinschalige kamptontginningen. Ook bij Castelré zijn deze onregelmatige jonge heideontginningen gelegen tegen de oudere kamptontginningen aan. Dit doet vermoeden dat de onregelmatige heideontginningen de oudste jonge heideontginningen zijn. Ze zijn minder dan latere ontginningen uitgevoerd op basis van een 'masterplan'. Elders, bijvoorbeeld in het uiterste noordwesten van de gemeente, lijkt er sprake te zijn van reststukken heide met een onregelmatige vorm. Deze vorm leidde er ook toe dat de indeling van deze ontginning onregelmatig was.

Alle onregelmatige jonge heideontginningen bestaan uit een verkaveling van onregelmatige blokken. Perceelsgrenzen worden gemarkeerd door sloten. Op een enkele plaats was langs de sloot een bomenrij aanwezig. Ook langs sommige wegen komen bomenrijen voor. Bebouwing kwam in deze gebieden nauwelijks voor. Slechts enkele erven werden oorspronkelijk in deze gebieden gesticht.

Vanouds hebben de jonge heideontginningen een gemengd gebruik; zowel bouwlanden als weilanden kwamen voor. Her en der lagen ook kleine bosjes, mogelijk op de slechtste gronden of in hoekjes die overbleven na de ontginning.

Een opmerkelijk ontginningsblok, met een onregelmatige langgerekte driehoekige vorm, ligt ten zuiden van Schootsenhoek, ingeklemd tussen een oude weg over de heide en de rijksgrens.

Historische ruimtelijke kenmerken

- In gebruik als bouwland en grasland, hier en daar bosjes.
- Perceelsgrenzen in de vorm van sloten, soms met bomenrijen.
- Percelen onregelmatig blokvormig.
- Wegen overwegend recht, soms met bomenrijen.
- Bebouwing zeer sporadisch.

Figuur 16. Dit opmerkelijke langwerpig-driehoekige ontginningsblok ten zuiden van Schootsenhoek ligt ingeklemd tussen een oude weg over de heide (links) en de rijksgrens (links langs het gebouw). Het gebouw staat grotendeels in België, het grasland is Nederland. Het perceel op de voorgrond ligt dus in beide landen. De bomen aan de achterzijde van het grasland markeren de andere kant van dit driehoekige ontginningsblok; de weg kruist na een knik gemaakt te hebben zo'n 1,5 kilometer verderop weer de rijksgrens. (RAAP, 25-07-2024).

P0h3 - jonge heideontginning, regelmatig verkaveld

Met name ten zuiden en oosten van Baarle liggen enkele regelmatige heideontginningen. Ze hebben een rechthoekige opzet met daarbinnen een strokenverkaveling. Duidelijk zijn ze als één blok ontgonnen en (later) opgedeeld. Rondom Ulicoten komen ook kleine heideontginningen voor die een regelmatige vorm en inrichting hebben.

De regelmatige jonge heideontginningen kenden net als de onregelmatige een gemengd gebruik van bouwland en weiland met hier en daar ook bospercelen. Perceelsgrenzen in de vorm van sloten waren recht, net als de wegen. Opgaand groen langs sloten en wegen kwam bijna niet voor. Ook bebouwing was er niet in de regelmatige jonge heideontginningen. Enige uitzondering is het grote ontginningsblok ten zuiden van Baarle, waar met name rondom de spoorwegovergang erven aanwezig waren die hoofdzakelijk met de spoorwegen te maken hadden.

Historische ruimtelijke kenmerken

- In gebruik als bouwland en grasland, hier en daar bosjes.
- Perceelsgrenzen in de vorm van sloten.
- In de grote ontginningsblokken percelen hoofdzakelijk strookvormig, in kleinere ontginningen percelen vaak blokvormig.
- Wegen recht.
- Geen bebouwing, met uitzondering van de omgeving van het spoor ten zuiden van Baarle.

P0h4 - jonge heideontginning, overwegend regelmatig verkaveld

Tussen de vorige twee landschapstypen in zit de *overwegend* regelmatig verkavelde jonge heideontginning. Deze heeft in hoofdlijnen een onregelmatige structuur, dat wil zeggen dat bijvoorbeeld het wegenpatroon onregelmatig is, met veel niet haaks op elkaar staande of korte wegen. Ook kan de hoofdvorm van het gebied onregelmatig zijn. Binnen dit onregelmatige kader heeft de verkaveling wel een zekere regelmatigheid. De verkaveling is vaak in grote blokken of stroken. Het landgebruik was gemengd met hier en daar bosjes. Perceelsgrenzen bestaan meestal uit sloten. Op een enkele plaats, met name ten zuiden van Ulicoten, staan bomenrijen langs sloten of wegen.

Bebouwing komt in dit landschapstype nagenoeg niet voor. Een belangrijke uitzondering is het gebied De Blokken, dat het zuidelijkste deel van de gemeente vormt. Via een nauwe corridor van iets minder dan 20 meter breed door Belgisch grondgebied is dit gebied verbonden met de rest van de gemeente. Dit deel zou met recht “Nederland op z’n smalst” genoemd kunnen worden (figuur 17).

Historische ruimtelijke kenmerken

- In gebruik als bouwland en grasland, hier en daar bosjes.
- Perceelsgrenzen in de vorm van sloten.
- Verkaveling vaak in blokken of stroken.
- Wegen overwegend recht.
- Op enkele plaatsen bomenrijen langs sloten of wegen.
- Bebouwing zeer sporadisch.

Figuur 17. “Nederland op z’n smalst” in het uiterste zuiden van de gemeente. De weg en houtwal zijn Nederlands, het land achter de houtwal en rechts van de weg is Belgisch. Dit weggetje verbindt de ontginning De Blokken met de rest van de gemeente Baarle-Nassau. (RAAP, 25-07-2024).

P0h5 - natte heideontginning, onregelmatig verkaveld

Veelal gelegen aan de bovenloop van beken zijn de onregelmatig verkavelde natte heideontginningen. Ook op het plateau van Castelé is een groot gebied met natte heideontginningen. Deze laatste is grotendeels voor natuurontwikkeling in gebruik.

De onregelmatige verkaveling is vaak het gevolg van het feit dat dit ontginningstype een onregelmatig gevormd restgebiedje was dat te nat was om bij de 'gewone' heideontginning meegenomen te worden. De natte omstandigheden noopten tot adequate maatregelen ten aanzien van de waterafvoer. Kenmerkend voor veel natte heideontginningen is dan ook de aanwezigheid van een grote watergang. Vaak is dit een gegraven of genormaliseerde bovenloop van een beek. Voor ontginning bestonden de gebieden vaak uit moeras of kwamen er vennen voor. De overwegend als grasland in gebruik zijnde percelen waren soms kruinig om een zo goed mogelijke afwatering te hebben.

De aanwezigheid van wegen is zeer divers, soms is er een weg langs de rand, soms wordt het gebied doorsneden door wegen. In dit landschapstype kwam en komt nagenoeg geen bebouwing voor.

Perceelsrandbegroeiing kwam sporadisch voor. Langs wegen waren hier en daar bomenrijen aanwezig. In gebieden met natuurontwikkeling zijn de bomenrijen vaak verdwenen, op andere plekken is perceelsrandbegroeiing gekomen en/of verwilderd.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Onregelmatige vorm en percelering, overwegend in gebruik als grasland.
- Aanwezigheid van kruinige percelen.
- Veelal een grote watergang voor de afwatering.
- Wegen aan de randen of dwars door het gebied.
- Op enkele plaatsen perceelsrandbeplanting of bomenrijen langs wegen.
- Bebouwing nagenoeg niet voorkomend.

Figuur 18. De Castelreesche Heide is de grootste natte heideontginning van de gemeente. Door de natuurontwikkeling is in de open graslanden meer opgaande beplanting gekomen. Met de aanleg van poelen is het landschapsbeeld van voor de ontginning deels teruggebracht. (RAAP, 25-07-2024).

P0h6 - natte heideontginning, regelmatig verkaveld

Verspreid over de oorspronkelijke uitgestrekte heidegebieden lagen vennen en natte laagtes die los van de andere jonge heideontginningen zijn ontgonnen. Deels zijn ze mogelijk ook wat later dan de omliggende heide ontgonnen, omdat ze moeilijker in gebruik te nemen waren vanwege de natte omstandigheden.

De regelmatige natte heideontginningen zijn veel minder dan de onregelmatige gelegen aan de bovenloop van beken. Slechts op een enkele plaats is dit het geval, zoals ten oosten van Nieuwe Strumpt. Wel zijn er altijd grotere watergangen aanwezig in de gebieden voor de ontwatering. Kruinige percelen helpen verder de afwatering te verbeteren.

Ook de regelmatige natte heideontginningen kenden weinig opgaand groen, al komen bosjes en perceelsrandbeplanting langs de randen soms voor. De gebieden zijn redelijk klein en wegen liggen alleen aan de randen ervan. Ze zijn voornamelijk in gebruik geweest als grasland en bebouwing kwam er niet voor.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Kleine gebieden met regelmatige verkaveling, verwegend in gebruik als grasland
- Aanwezigheid van kruinige percelen.
- Veelal een grote watergang voor de afwatering.
- Wegen aan de randen van het gebied.
- Hier en daar bosjes aanwezig of perceelsrandbeplanting langs de randen.
- Geen bebouwing.

P0h7 - kleinschalige natte heideontginning

In het noorden van de gemeente waren te midden van de grote heidebebossingen, enkele 'eilandjes' die tot agrarische grond ontgonnen waren. Deze kleine gebiedjes kenmerk(t)en zich door een kleinschalige verkaveling van deels kruinige percelen. Ze waren in gebruik als grasland en langs de perceelsscheidende sloten stonden bomenrijen, vermoedelijk van knotwilgen of vergelijkbare soorten.

De enige bebouwing in deze kleinschalige ontginningen was en is te vinden in De Huisvennen. Dit gebied, dat al in 1503 voor het eerst wordt genoemd, is eind 19^e eeuw ontgonnen en in 1913 is daar het jachthuis Antoinette gebouwd.⁴³ Een deel van de ontginning werd toen als park ingericht.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Kleinschalige parcelering, overwegend in gebruik als grasland.
- Aanwezigheid van kruinige percelen.
- Sloten als perceelsgrens vaak met bomenrij.
- Bebouwing alleen in Huisvennen.

P0h8 - jonge heidebebossing, onregelmatig verkaveld

Grote delen van de heide zijn bebost na het verdwijnen van het potstalsysteem en bemesting met heideplaggen. De nutteloos geworden arme gronden werden het meest rendabel door ze aan te planten met bomen, overwegend naaldbomen. Deze groeien snel en waren ideaal voor het gebruik in de mijnen. Naaldbout kraakt voor het breekt en waarschuwt mijnwerkers zo voor een naderende instorting. Ongeveer een kwart van de heidebebossingen had een onregelmatige structuur. Deze gebieden zijn

⁴³ Amaliavansolms.org, z.j., Wandelommetje Huisvennen.

meestal gelegen aan de randen van de heidegebieden. Slechts een klein deel is nu nog in gebruik als bos.

De onregelmatige jonge heidebebossingen bestaan uit percelen van wisselende grootte en vorm. Doordat ze veelal gelegen zijn aan de randen van de grote heidegebieden, zijn het de reststukjes die opgevuld zijn nadat de meerderheid van de heide regelmatig ontgonnen werd. In de omgeving van Castelré kwamen ook kleinere heidegebiedjes voor, die overwegend onregelmatig ontgonnen zijn. Wegen liggen overwegend aan de randen.

Hoewel de bebossingen aanvankelijk vooral uit naaldhout bestonden, zijn ze in de loop der tijd hier en daar gemengder geworden, of in het geheel vervangen door loofbos. De oorspronkelijke aanplant is immers overal al geroid en vervangen door nieuwe aanplant. Deze cyclus blijft zich in een productiebos herhalen. Een groot deel van de bossen is op rabatten aangelegd. Soms is historisch reliëf van stuifzanden of karrensporen 'vastgelegd' in een bosaanplant.

In de heidebebossingen kwam en komt geen reguliere bebouwing voor. Wel ligt in het zuiden van de gemeente in een onregelmatige heidebebossing een MOB-complex, dat door de beplanting makkelijker aan het zicht onttrokken kon worden.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Percelen van wisselende grootte en vorm.
- Overwegend aangelegd op rabatten.
- Sloten en bospaden als perceelsgrenzen.
- Wegen overwegend aan de randen.
- Geen reguliere bebouwing.

Figuur 19. In de jonge heidebebossing bij Reth is langs de hoofdweg de tweede generatie beplanting (geschatte leeftijd 75 jaar) aanwezig. In dit gemengde en diverse bos is stuifzandrelief vastgelegd en bevinden zich oudere padenstructuren en karrensporen. (RAAP, 25-07-2024).

P0h8o - jonge heidebebossing, onregelmatig verkaveld, later ontgonnen

Het grootste deel van de onregelmatige jonge heidebebossingen, voornamelijk gelegen in het westen van de gemeente, is sinds de aanplant ontgonnen voor agrarisch grondgebruik. De meeste van deze gebieden hebben één generatie loofbos gehad voor ze ontgonnen werden. Mogelijk heeft de aanwezigheid van de bosvegetatie bijgedragen aan een verbetering van de bodemstructuur. Ook werd het door verder gaande landbouw-technische ontwikkelingen mogelijk ook op slechtere gronden landbouw te plegen. Landbouw brengt doorgaans ook meer op dan bosbouw omdat er elk jaar geoogst kan worden.

De oudste ontginningen, uit de jaren 20 en 30 van de 20^e eeuw, vonden plaats in de omgeving van Strumpt. Bij Haldijk 5 is nog een oorspronkelijke boerderij uit deze periode aanwezig, zij het in bouwvallige staat. Ook de Olga Hoeve en Beem Dun Hoeve aan de Beemdendreef 3 en 4 zijn voorbeelden van boerderijen uit de vooroorlogse periode. Na de Tweede Wereldoorlog zijn, waarschijnlijk mede gevoed door de wens tot zelfvoorzienendheid van Nederland, de overige ontgonnen heidebebossingen ontstaan. Een mooi voorbeeld van boerderijen uit deze periode is de Clemens Hoeve aan de Oude Strumptse Baan 5.

De hoofdstructuur van wegen is veelal intact gebleven, veel bospaden zijn echter verdwenen. De ontginningen bestonden voornamelijk uit weilanden, maar verspreid kwamen ook akkers voor. Met de ontginningen kwamen zoals gezegd ook nieuwe boerderijen, die verspreid langs de wegen gelegen zijn op grote erven. Bij de inrichting van deze gebieden is duidelijk al rekening gehouden met de mechanisatie van de landbouw. Perceelsrandbegroeiing is zeldzaam, maar op verschillende plaatsen kwamen wel bomenrijen langs de wegen voor. Verspreid komen ook niet-ontgonnen delen van de heidebebossingen voor, die voor een afwisseling in het landschapsbeeld zorgen.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Percelen van wisselende grootte en vorm, overwegend in gebruik als grasland.
- Wegen meestal recht.
- Weinig perceelsrandbegroeiing, wel bomenrijen langs wegen.
- Bebouwing verspreid langs de wegen op grote erven.

Figuur 20. De opvallende Clemens Hoeve gelegen aan de bomenrijke zessprong te midden van het open landschap van de ontgonnen onregelmatige heidebebossingen. (RAAP, 25-07-2024).

P0h9 - jonge heidebebassing, regelmatig verkaveld

Grote delen van de heide zijn bebost na het verdwijnen van het potstalsysteem en bemesting met heideplaggen. De nutteloos geworden arme gronden werden het meest rendabel door ze aan te planten met bomen, overwegend naaldbomen. Deze groeien snel en waren ideaal voor het gebruik in de mijnen. Naaldhout kraakt voor het breekt en waarschuwt mijnwerkers zo voor een naderende instorting. Het grootste deel van de jonge heidebebassing in de gemeente had een regelmatig karakter. De grote open heideterreinen zijn rationeel verkaveld alvorens de bossen werden aangeplant. Een deel is nu nog in gebruik als bos.

In de grote heidebebassing is een regelmatig patroon van rechte wegen en bospaden aanwezig. Een groot deel van de bossen is op rabatten aangelegd. Soms is historisch reliëf van stuifzanden of karrensproren 'vastgelegd' in een bosaanplant.

Hoewel de bebassing aanvankelijk vooral uit naaldhout bestonden, zijn ze in de loop der tijd hier en daar gemengder geworden, of in het geheel vervangen door loofbos. De oorspronkelijke aanplant is immers overal al geroid en vervangen door nieuwe aanplant. Deze cyclus blijft zich in een productiebos herhalen.

In de heidebebassing kwam en komt geen reguliere bebouwing voor. Wel zijn rondom Baarle campings en vakantieparken aangelegd; de bosrijke omgeving zorgt voor een idyllische verblijfplaats. Bijvoorbeeld Het Goordonk is om die reden een villawijk geworden.

Bij de Hollandsche Bosschen bevinden zich twee MOB-complexen, die door de beplanting makkelijker aan het zicht onttrokken konden worden.

Figuur 21. De Oude Bredasebaan geeft het klassieke beeld van regelmatige jonge heidebebassing: lange rechte (zand)wegen omgeven door bos. Het gemengde bos langs deze weg is waarschijnlijk de derde generatie en heeft een verwilderd karakter. (RAAP, 25-07-2024).

Historische ruimtelijke kenmerken

- Percelen van wisselende grootte en regelmatige vorm.
- Overwegend aangelegd op rabatten.
- Bospaden als perceelsgrens.
- Rechte wegen en bospaden doorkruisen het gebied.
- Geen reguliere bebouwing.

P0h9o - jonge heidebebossing, regelmatig verkaveld, later ontgonnen

Zeker driekwart van de regelmatige jonge heidebebossingen is sinds de aanplant ontgonnen voor agrarisch grondgebruik. De meeste van deze gebieden hebben één generatie loofbos gehad voor ze ontgonnen werden. Mogelijk heeft de aanwezigheid van de bosvegetatie bijgedragen aan een verbetering van de bodemstructuur. De oudste ontginningen vonden al plaats rond het begin van de 20e eeuw.

Bebouwing komt in de ontgonnen regelmatige heidebebossingen niet veel voor. Verspreid door het gebied liggen enkele boerderijen. Vooral de voormalige Bedafse Heide is opvallend leeg qua bebouwing. De lanenstructuren die daar zijn, dateren pas van het laatste kwart van de 20^e eeuw. Oorspronkelijk was dit dus een weids open landschap.

Figuur 22. Laanbeplanting doorsnijdt sinds het laatste kwart van de 20^e eeuw de oorspronkelijk zeer open bosontginningen van de voormalige Bedafse Heide. De bomenrijen in het verder nog steeds zeer open landschap zorgen voor een schilderachtig beeld. (RAAP, 25-07-2024).

De tegenhanger van deze open ontginning is de ontginning rond de Bredaseweg. Dit gebied, dat in zijn geheel Huisvennen wordt genoemd, is zeer regelmatig verkaveld en bebost door de koopman Ch. Mayer, die maar liefst 150 hectare van de voormalige Baulse Heide in 1869 verwierf. Hij bouwde hier zijn landhuis Hooghuis (Bredaseweg 39).⁴⁴ Vanaf de jaren 30 werden, na het rooien van de eerste generatie bomen, de bossen ontgonnen voor de landbouw. De padenstructuur bleef intact en werd geaccentueerd door de aanplant van laanbomen. Dit is nog steeds een van de meest in het oog springende systematische ontginningen van de gemeente.

De hoofdstructuur van wegen is overal wel intact gebleven, veel bospaden zijn echter verdwenen. De ontginningen bestonden voornamelijk uit weilanden, maar akkers kwamen en komen ook regelmatig voor. Perceelsrandbegroeiing is zeldzaam, maar met uitzondering van de Bedafse Heide en de Ulicootse Heide kwamen wel bomenrijen langs de wegen voor. Verspreid komen ook niet-ontgonnen delen van de heidebebossingen voor, die voor een afwisseling in het landschapsbeeld zorgen

Historische ruimtelijke kenmerken

- Percelen van wisselende grootte en regelmatige vorm.
- Gebruik als grasland en bouwland.
- Wegen meestal recht.
- Weinig perceelsrandbegroeiing, wel bomenrijen langs wegen.
- Bebouwing zeldzaam, met uitzondering van de Huisvennen.

Figuur 23. Kenmerkend voor de zeer regelmatige ontginning van de Huisvennen zijn de lanen die rechthoekige 'kamers' begrenzen. (Google Streetview).

⁴⁴ Amaliavansolms.org, z.j., Wandelommetje Huisvennen.

P0h9I - jonge heidebebossing, regelmatig verkaveld, met landgoedkenmerken

Verspreid over de gemeente zijn drie gebieden binnen de regelmatige jonge heidebebossingen die landgoedkenmerken hebben. Omdat elk gebied anders is, worden ze hier afzonderlijk kort behandeld.

Hollandsche Bosschen

Deze gronden waren eigendom van de Belgische familie Jacquemyns-Rolin. Omdat de bossen in Nederland lagen werden ze de Hollandse bossen genoemd. Ze bestonden uit het ronde Wolvenven en de omgeving daarvan. Rond 1900 verloor de familie veel geld door verkeerde investeringen in de spoorlijn Turnhout-Tilburg en station Weelde en werd ze gedwongen het landgoed te verkopen. Burgemeester H.A.J. (Henri) van Gilse⁴⁵ van Baarle-Hertog kocht het landgoed, dat sindsdien via vererving langs de vrouwelijke kant in bezit is gebleven van vier generaties totdat het door Natuurmonumenten werd aangekocht.⁴⁶ Tijdens de Tweede Wereldoorlog bood het landgoed onderdak aan onderduikers en Britse piloten.⁴⁷ In de 20^e eeuw werd het Wolvenven drooggelegd. Het landgoed bestaat uit een min of meer haaks raster van bospaden waarbinnen bospercelen met rabatten liggen. Het Wolvenven heeft een bijzondere vierkante en radiale rabattenstructuur. In het bos is het oorspronkelijke reliëf herkenbaar, en zijn ook karrensporen aanwezig. Door de door Natuurmonumenten ingezette natuurontwikkeling, en mogelijk ook achterstallig onderhoud, is het bos verwilderd. Grote rododendrons zijn relictten van de landgoedaanleg.

Figuur 24. Grote rododendrons flankeren de ringsloot rond het voormalige Wolvenven, gezien vanaf de westzijde van het ven in zuidelijke richting. (RAAP, 25-07-2024).

⁴⁵ Amaliavansolms.org, z.j., Henricus A.J. van Gilse.

⁴⁶ Wandelpaden.com, De Hollandsche Bosschen route.

⁴⁷ DeStem, 2009.

De Kievit

Aan het eind van de 19^e eeuw is bij het Groot Landreiven ten zuidoosten van Liefkenshoek landgoed De Kievit gesticht. Rond het ven werd een ringweg aangelegd die via een rechte weg haaks aansloot op de centrale weg op het landhuis. Dit wegenkruis werd later uitgebreid met meer wegen in schaakbordpatroon, waarbinnen bossen merendeels op rabatten waren aangeplant. Het ven werd ontwaterd door een centrale watergang en vergraven tot vijver. Aan de randen maakte een radiale rabattenstructuur de aanplant van bos mogelijk. In latere jaren zijn in het bos stukken gerooid en ingericht als grasland. De lanenstructuur van het landgoed is aan het begin van de 21e eeuw uitgebreid in zuidwestelijke richting en omvat nu het hele gebied tussen het huis en de Belgische grens. Het landgoed is altijd privébezit gebleven en niet toegankelijk.

Figuur 25. Door de nieuw aangelegde lanenstructuur tussen het oorspronkelijke landgoedbos en de Belgische grens krijgt ook dit agrarische gebied een karakter dat past bij het landgoed. (RAAP, 25-07-2024).

Berkenheide

De jongste bosontginning met landgoedkarakter is Berkenheide, dat in de jaren 60 aangelegd is.⁴⁸ De oorspronkelijke bungalow is vervangen door een riante villa met rieten dak.⁴⁹ Om het huis ligt een ruim gazon met daar omheen parkachtig bos. Het geheel is omgeven door een hoge haag met onder meer rododendrons. Het goed is privébezit en niet toegankelijk.

⁴⁸ Regionaal Archief Tilburg, tg. 2248, inv. 178.

⁴⁹ Getuige recente luchtfoto's.

Figuur 26. Het parkachtige bos bij landgoed Berkenheide wordt voor een groot deel aan het zicht onttrokken door een hoge heg van onder meer rododendrons, die bijdragen aan het landgoedkarakter. (RAAP, 25-07-2024).

P0h10o - kleinschalige jonge heidebebossing, later ontgonnen

In het zuiden van de gemeente, ingeklemd tussen de spoorlijn en de Belgische grens, zijn te midden van kleinschalige heideontginningen ook kleinschalige heidebebossingen geweest. Het gebied tussen de Eindegoorweg in het noorden, Schaluinen in het oosten, de grens in het zuiden en de spoorlijn in het westen was een lappendeken van bospercelen, weilanden en akkers. Vanaf de jaren 30 van de 20^e eeuw werd het bos geroid – om in deze crisisjaren inkomen te genereren – en werden de gronden ook als agrarisch land in gebruik genomen. Sindsdien is het gebied in hoofdlijnen ongewijzigd gebleven.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Percelen van wisselende grootte, merendeels rechthoekig van vorm.
- Gebruik als grasland en bouwland.
- Rechte wegen, deels voorzien van laanbeplanting.
- Weinig perceelsrandbegroeiing.
- Bebouwing uitsluitend langs de randen en met name langs de doorgaande weg naar België.

P0h11 - verboste heiderestant

Op verschillende plaatsen, met name in de westelijke helft van de gemeente, komen plekken voor waar er nu bos staat op de voormalige heide, maar waar dat bos niet (grootschalig) lijkt te zijn aangeplant. In de bodem komt er bijvoorbeeld niet of nauwelijks een begreppeling voor. In de Hollandse bossen en langs de Oude Hoogstratensebaan zijn gebieden waar stuifzandrelief en karrensporen nog helemaal aanwezig zijn, vastgelegd door het begroeid raken van het gebied nadat het niet meer werd gebruikt.

Omdat deze gebieden niet onder de (systematische) heidebebossingen zijn onder te brengen, noemen we ze verboste heiderestanten. Historische topografische kaarten laten vaak ook zien dat de hier aanwezige heide langzaam dichtgroeide, in plaats van in één keer bebost te zijn.

Historische ruimtelijke kenmerken

- Bos met onregelmatige, natuurlijke begroeiing.
- Oorspronkelijk reliëf grotendeels aanwezig.
- Geen sporen van systematische bebossing zoals rabatten.
- Wegen langs de rand, soms wel doorsneden door paden.

Figuur 27. Reliëfkaart (AHN2) van het verboste gebied tussen de Hoogstratensebaan en Oude Hoogstratensebaan. Het oorspronkelijke reliëf is hier nog nagenoeg intact, waardoor van een systematische bebossing geen sprake lijkt te zijn.

4.5 Historische dorpskernen

P0x1 - historische dorpskern

Een aparte categorie binnen de cultuurlandschappen zijn de historische dorpskernen. Dit zijn de gebieden waar in de eerste helft van de 19^e eeuw sprake was van een cluster van min of meer aaneengesloten bebouwing en wegen. Hier is daarom geen sprake van historisch cultuurlandschap maar van een bebouwde kom. Natuurlijk lag deze kom of dorpskern te midden van cultuurlandschap.

De grootste aaneengesloten dorpskern is die van Baarle, met uitlopers langs de Kapelstraat en de Pastoor de Katerstraat. Loveren vormde een eigen dorpskern. In alle dorpskernen zijn plaatsen te vinden, dit zijn verbrede wegen die onder andere dienden om het vee te verzamelen. Zie ook § 5.2.1.

Figuur 28. Loveren ademt met zijn begroeide plaatse en karakteristieke vrijstaande bebouwing nog de sfeer van de oude dorpskernen van de gemeente. (RAAP, 25-07-2024).

Ook in Ulicoten en Castléré en de gehuchten Keizershoek en Nijhoven was spraken van een cluster van bebouwing en wegen. Nijhoven is bijzonder omdat midden in deze kern een grote plas ligt, de Buyckse Kuil. Deze is in 1650 gegraven om het vee te laven en vis te kweken, tevens diende de plas als bluswater. De plas is genoemd naar de familie Buycks, die later eigenaar was van het land waarin de plas ligt.⁵⁰ In bijvoorbeeld Loveren werd de watervoorziening geregeld door een pomp op de plaatse.

⁵⁰ Amaliavansolms.org, z.j., Buyckse Kuil.

Figuur 29. De Buyckse Kuil vormt met zijn aangrenzende weiland en omringende bomen nog altijd het idyllische centrum van Nijmegen. (RAAP, 25-07-2024).

Historische ruimtelijke kenmerken

- Geclusterde bebouwing, vaak afgewisseld met onbebouwde percelen.
- Meestal gelegen rond een plaatse of een bredere weg.
- Hoofgebouw van een erf meestal direct tegen de weg aan gelegen.

4.6 Waardering en herkenbaarheid

Hierna wordt per waarderingsklasse en 'herkenbaarheidsgraad' een korte toelichting gegeven op waar de gebieden met deze scores te vinden zijn en wat algemene karakteristieken van deze gebieden zijn. In het GIS is per gebied een korte toelichting op de score gegeven.

4.6.1 Waardering van het historisch cultuurlandschap

Zeer hoge waarde

De gemeente Baarle-Nassau kent een groot aantal gebieden van zeer hoge cultuurhistorische waarde. Het merendeel van deze gebieden bestaat uit jonge heidebebossingen. Vanwege hun intacte landgebruik (bos), geslotenheid en ruimtelijke structuur scoren deze met de gebruikte waarderingscriteria bijna zonder uitzondering zeer hoog.

Andere gebieden van zeer hoge cultuurhistorische waarde zijn met name te vinden aan de bovenloop van het Merkske, de zeer regelmatige ontginning van de Huisvennen rond de Bredaseweg, de akker ten zuiden van Loveren en de akker en beemden rond Castelré. Het samenspel van een intact verkavelingspatroon, landgebruik, open/geslotenheid en de situering of afwezigheid van bebouwing maakt dat deze gebieden de cultuurlandschappelijke hoogtepunten van Baarle-Nassau vormen.

Figuur 30. Een zeer waardevol cultuurlandschap: de open akker ten zuiden van Loveren, grenzend aan bebouwingslinten en met vergezichten op de dorpskern. (RAAP, 25-07-2024).

Hoge waarde

Een groot deel van het overige landelijk gebied valt onder de categorie 'hoge waarde'. Hier is het landschap eveneens nog heel erg gaaf, maar op onderdelen gewijzigd, ofwel de waarde als geheel ligt iets lager. Het gaat hier onder meer om veel jonge heideontginning of ontgonnen jonge heidebebossingen. Vaak zijn de hoofdstructuur en het grondgebruik in hoofdlijnen wel origineel, maar zijn de details te veel veranderd om van zeer hoge waarde te spreken.

Naast de jongere ontginningen is ook een groot deel van de omgeving van Castelré van hoge cultuurhistorische waarde, evenals de (voormalige) beemden rond het Merkske en De Manke Gooren en een deel van de akkers rond Baarle. In de jonge ontginningen en op de akkers spelen het verdwijnen van historisch groen (bomenrijen, houtwallen of -singels) en het lokaal omzetten van bouwland in grasland een rol. In de beemden is het vooral het verdwijnen van perceelsrandbeplanting dat maakt dat gebieden niet meer helemaal gaaf zijn.

Figuur 31. Rond Castelré en Schootsenhoek zijn bouwlanden omgezet in gras- of weiland waardoor het karakter van de gebieden veranderd is, zeker zoals hier in combinatie met het houden van paarden. (RAAP, 25-07-2024).

Gemiddelde waarde

Met name de akkers ten westen van Baarle en die rond Ulicoten, de heideontginningen daartussen en rond de Lei ten oosten van Baarle komen gebieden voor van een gemiddelde cultuurhistorische waarde. Vaak is hier de combinatie van ruimtelijke structuur, landgebruik, open-geslotenheid en de situering van bebouwing maar ten dele origineel. De gemiddelde score is echt wat de naam zegt; deze gebieden zijn in zoverre nog intact dat ze geen lage score verdienen, maar dermate gewijzigd dat ze ook geen hoge score kunnen krijgen. Op sommige plekken is bijvoorbeeld de ruimtelijke structuur wel intact, maar is de geslotenheid verdwenen, waardoor het karakter volledig veranderd is.

Figuur 32. Van de akker ten westen van Baarle is het zeer gesloten karakter met houtwallen of -singels op vrijwel alle perceelsgrenzen geheel verdwenen, terwijl de locaties van bebouwing en het landgebruik niet ingrijpend zijn veranderd. (RAAP, 25-07-2024).

Lage waarde

Met name rond Ulicoten, maar ook op plekken ten oosten van Baarle en ten zuiden van Castelré, is het landschap zodanig aangetast, dat het historische cultuurlandschap haast onherkenbaar is veranderd. Het gaat hier vaak om een combinatie van het volledig veranderen van het landgebruik, het verdwijnen van en substantiële hoeveelheid opgaand groen, een compleet veranderd verkavelingspatroon of een grote toename in de bebouwing. Anders dan in compleet bebouwde gebieden is in gebieden met een lage waarde wel sprake van ruraal gebied.

Figuur 33. Van de door bomenrijen omgeven kleinschalige akkers op de overgang van de grote akker van Schootsenhoek naar het dal van de Hollandsche Loop is niets meer te herkennen. (RAAP, 25-07-2024).

Geringe waarde

Op drie plaatsen is het landschap zodanig aangepast, dat van een historisch cultuurlandschap eigenlijk geen sprake meer is. Deze gebieden hebben een geringe cultuurhistorische waarde. Het gaat om de Forellenvijver aan de grens, bij de Eindegoorweg, de crossbaan aan de Nieuwe Strumpte Baan en een volledig vergraven terrein bij Liefkenshoek tussen Parc de Kievit en de rijksgrens.

4.6.2 Herkenbaarheid van het prestedelijk landschap

Hoge herkenbaarheid

In met name de historische dorpskernen, de uitlopers daarvan en in enkele bosgebieden is het landschap van voor de grote toename van de bebouwing nog herkenbaar. Dit vertaalt zich in de dorpskernen in de aanwezigheid van historische kleinschalige en agrarische bebouwing, alsmede de diversiteit aan bebouwing uit verschillende periodes. Soms zijn er ook onbebouwde percelen langs de weg of doorzichten tussen de huizen, zodat het historisch cultuurlandschap tot in de oude dorpskern of het lint beleefbaar is. De huidige verkaveling in deze gebieden is vaak ook een verdichting van het oorspronkelijke verkavelingspatroon. Een groot deel van de uitlopers van Baarle met een hoge herkenbaarheid ligt in Baarle-Hertog.

In de bosgebieden met een hoge herkenbaarheid is vaak sprake van de aanwezigheid van een camping of bungalowpark. Het bos is hier slechts plaatselijk gerooid, waarbij overwegend het 'bosachtige' karakter van het gebied behouden is. In deze gebieden met hoge herkenbaarheid is ook het patroon van bospaden grotendeels opgenomen in de ontwikkeling.

Figuur 34. De Kapelstraat is een van de uitlopers van Baarle waar het prestedelijk – dat wil hier zeggen het dorpsse landelijke – karakter goed herkenbaar is. (Google Streetview).

Middelmatige herkenbaarheid

Gebieden waar alleen op enkele hoofdlijnen nog prestedelijke sporen aanwezig zijn, hebben een 'middelmatige herkenbaarheid' gekregen. Hieronder vallen onder meer de MOB-complexen en enkele campings, waarbij het bosachtige karakter behouden is maar de wegenstructuur losstaat van de oorspronkelijke structuur van het bos.

De oostkant van de kern van Baarle, en de omgeving van het Hertog Hendrik I Plein en het Nassaupark hebben een middelmatige herkenbaarheid omdat hierin een deel van de historische perceelsgrenzen en ook de enclavegrenzen leidend zijn geweest voor de hoofdrichting van de huidige verkaveling. In de oostkant van Baarle zijn ook prestedelijke wegen opgenomen in de huidige bebouwde kom.

Lage herkenbaarheid

In gebieden met een lage herkenbaarheid zijn geen structuren van het oorspronkelijke landschap opgenomen in de stedelijke ontwikkeling, of is door de schaal van de (agrarische) bebouwing de relatie met het historisch cultuurlandschap geheel verdwenen. Onder deze laatste vallen bijvoorbeeld de grote stallencomplexen aan het Hoogeind of in Klein Bedaf, maar ook het mengvoederbedrijf en de enorme kassen bij Ulicoten.

De dorpsuitbreidingen en sportcomplexen aan de zuid- en noordkant van Baarle (gelegen in resp. Baarle-Hertog en Baarle-Nassau) hebben ook een lage prestedelijke herkenbaarheid. Historische wegen, verkavelingen of groenstructuren zijn volledig verdwenen en vervangen door een geheel nieuw stedelijk weefsel. In het noordelijk deel van het dorp hebben zelfs de enclavegrenzen geen rol gespeeld bij de inrichting van de woonwijken.

Figuur 35. De enclavegrens (rijksgrens) gaat diagonaal over de Hertogenstraat en doorsnijdt enkele van de rijtjeshuizen aan weerszijden van de weg. De grens is niet gemarkeerd op de straat en bij het ontwerp van de wijk heeft de grens ook geen rol gespeeld. (Google Streetview).

5 Landschapselementen

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een korte toelichting gegeven op de landschapselementen die gekarteerd zijn voor de cultuurhistorische waardenkaart van Baarle-Nassau. Hierin worden de achtergrond van hun bestaan en hun functioneren beschreven om een algemeen beeld te schetsen van dit type element in de gemeente. Waar mogelijk worden bijzonderheden genoemd.

5.2 Verkeer en vervoer

5.2.1 Wegen

Met de ontginningen vanaf de middeleeuwen kwam een groot deel van het huidige wegenpatroon tot stand. De wegen dienden vooral om de desbetreffende akkers of graslanden te bereiken, slechts enkele hadden een belangrijke doorgaande functie. De wegen werden aangepast aan de landschappelijke situatie en kenden dan ook een slingerend verloop. Tussen de 'cultuurgronden' lagen de wegen min of meer vast. Om reizigers op het bestaande pad te houden werden langs de wegen bomen aangeplant en greppels uitgegraven. Zodra deze wegen de woeste gronden bereikten waren ze niet meer plaatsvast en 'waaierden' ze uit. Doordat vooral in winterperiodes in de diep ingesneden karrensporen water bleef staan, werd op de woeste gronden regelmatig een nieuwe route gevolgd, veelal parallel aan de oude weg.

De wegen lagen voornamelijk op de hogere delen van het landschap, veelal aan de rand van de dalen. Deze ligging op de overgang tussen akkerlanden en de hooi- en weilanden was bovendien de ideale locatie voor de boerderijen. Deze 'grensligging' kwam voort uit de eisen die het gemengde landbouwbedrijf stelde. Tussen de boerderij en het bouwland werden mest, plaggen en oogst vervoerd. Het was bijgevolg zeer gunstig om de bouwlanden dicht bij de boerderij te hebben. Het vee had anderzijds weidegrond nodig. Bij gebrek aan goede graslanden dienden de gemeenschappelijke heidegebieden als extensief weidegebied. Doordat de boerderijen tussen het bouwland en het weidegebied lagen, kon het vee niet op de akkerarealen terecht komen.⁵¹

Baarle-Nassau ligt, zoals bekend, op de grens van België en Nederland, maar is niet een van de belangrijkste oversteekplaatsen tussen de twee landen. Het ligt tussen Breda en Eindhoven, waar over de grote wegen meer verkeer langskomt. Het oorspronkelijke wegenpatroon is grotendeels intact gebleven. Een enkele weg is uitgebouwd tot provinciale weg en in recente jaren is een rondweg om het dorp aangelegd. Echt grootschalige weginfrastructuur komt in de gemeente niet voor.

De eerste wegen in de gemeente zijn mogelijk al aangelegd in de Romeinse tijd, met belangrijke verbindingen zoals Turnhout-Breda, Nijmegen-Antwerpen, en Maastricht-Domburg.⁵² Vervolgens is het wegenpatroon steeds uitgebreid met wegen en paden tussen de bewoningskernen, voornamelijk zandpaden waarover men zich met karren vervoerde.

In de zeventiende en achttiende eeuw werden de wegen in de Baronie van Breda verbeterd.⁵³ De weg tussen Turnhout en Ginneken, die ook door Baarle-Nassau loopt, werd geëffend. Voorheen kronkelde deze weg over de heide tussen Baarle en Ginneken. Om de weg te verbeteren, werden dennenbomen geplant langs de route en greppels gegraven om regenwater af te voeren, zodat er geen modderpoel

⁵¹ Renes 1999.

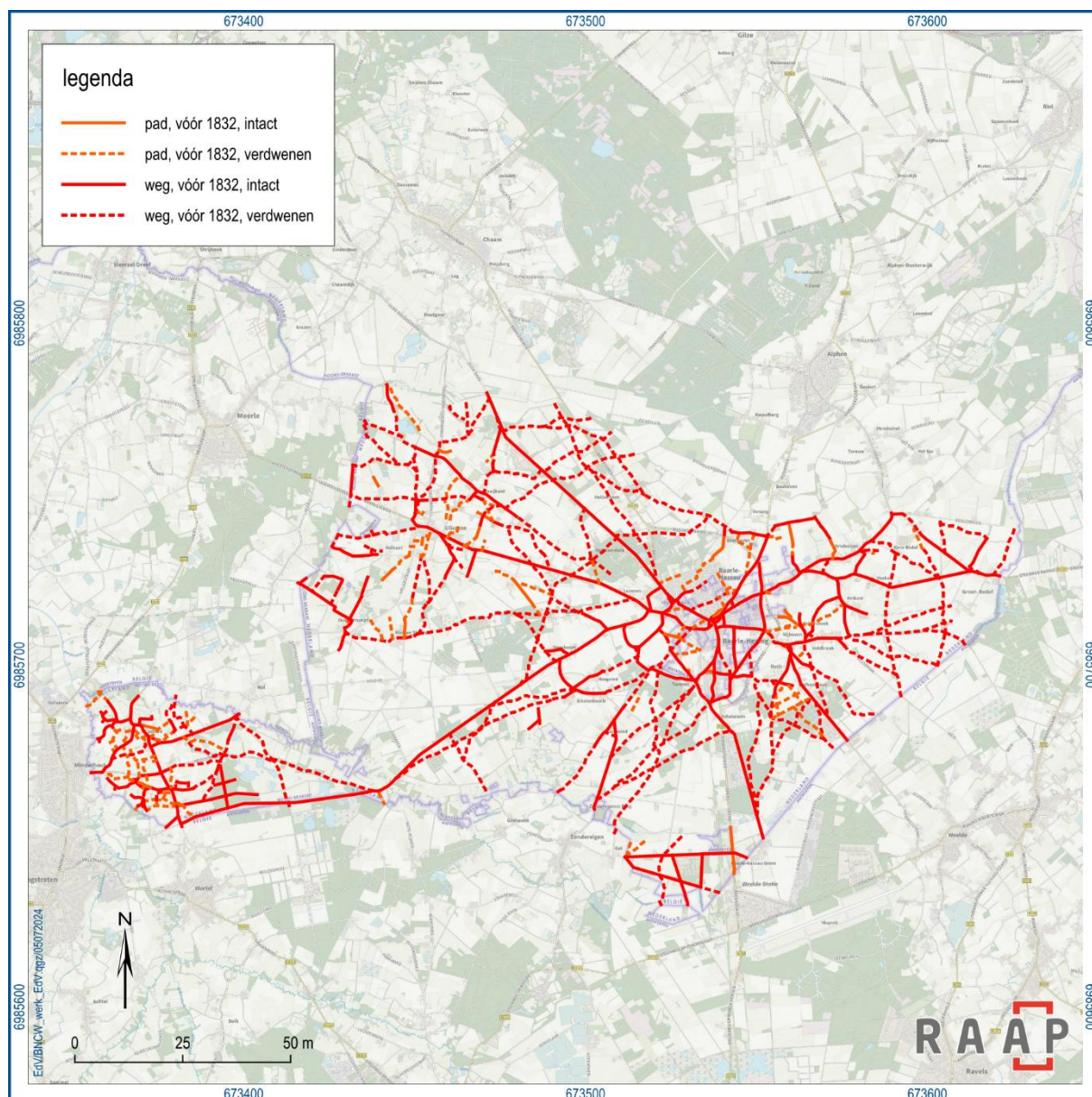
⁵² Joosen, 2006, 22.

⁵³ Joosen, 2006, 23.

zou ontstaan. Uiteindelijk werd de weg verhard met kasseien, vooral omdat er tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) veel gebruik van de wegen werd verwacht. De kosten van deze verbeteringen werden verdeeld over Baarle, Goirle en Alphen, waarbij elk dorp verantwoordelijk was voor het onderhoud binnen hun bebouwde kom, maar niet voor de wegen tussen de dorpen.

In de Franse tijd vielen de Fransen de Baronie van Breda binnen. De weg bij Boschoven, genaamd de Franse Baan, diende als route voor de Fransen om met hun geplunderde voorraad naar Tilburg op te trekken.⁵⁴

Deze historische wegen vormen nog steeds belangrijke verbindingen tussen Baarle-Nassau en de omliggende dorpen binnen en buiten de gemeente. Het wegenpatroon van de kaart van 1832 laat zien hoe de wegen vanuit Baarle-Nassau als het ware uitwaaiieren naar de dorpen (figuur 36).

Figuur 36. Kaart van Baarle-Nassau met de ingetekende wegen en paden van vóór 1832.

⁵⁴ Joosen, 2006, 26.

Door de heidegebieden, zoals de Strumptsche Heide, de Grootte Heide, de Turnhoutsche Heide en de Rethsche Heide, liepen in 1832 grotendeels nog geen vaste wegen. Hoewel op de woeste gronden al eerder paden konden ontstaan door herhaald gebruik – bijvoorbeeld uitwaaiende karrensporen – werden deze niet als bestendige wegen vastgelegd en zijn ze op kaarten uit die tijd nauwelijks terug te vinden. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werden de heidegebieden geleidelijk ontgonnen en ontsloten, waardoor ook daar een steeds dichter netwerk van wegen ontstond. Deze gebieden worden gekenmerkt door veelal rechte wegen. De bossen en landgoederen die op de heidevelden ontstaan zijn, hebben ook een kaarsrecht wegen- en padenpatroon en zijn planmatig aangelegd. Over de Tommelsche Heide liepen in de 19e eeuw al enkele kronkelende wegen, maar die zijn in de loop van de tijd verdwenen en hebben plaatsgemaakt voor een rechtere wegenstructuur.

Naast wegen kwamen veel paden voor, die de ontsluiting van percelen vergemakkelijkten of kortere verbindingen mogelijk maakten. Veel van deze paden zijn inmiddels ook alweer verdwenen, waarschijnlijk door de mechanisering van de landbouw.

Sommige middeleeuwse dorpen en gehuchten kenmerken zich door het voorkomen van een driehoekig pleintje of 'plaatse'.⁵⁵ Deze pleintjes waren gemeenschappelijk en dienden voor het verzamelen van het vee. Vanuit de hoekpunten vertrokken wegen, voornamelijk veedriften, naar de weidegronden. De plaatsen waren veelal voorzien van een poel voor het drinken van het vee, voor bluswater en zelfs voor het kweken van vis (o.a. in Nijhoven). In Nijhoven (de Buyckxe kuil) en het centrum van Loveren (met de Kranenpoel) is een plaatse aanwezig.⁵⁶ Al in 1655 krijgen de buurtbewoners van de Buyckxe kuil toestemming om onder meer vis te kweken. De langwerpige, driehoekige plaatse in het gehucht, waarvan de oudste vermelding uit 1333 stamt, is nog steeds herkenbaar. Verder valt uit historische kaarten af te leiden dat o.a. Keizershoek, Tommel en Eikelenbos ook een plaatse hadden.

5.2.2 Spoorwegen

De eerste en enige spoorverbinding in Baarle-Nassau staat bekend als het Bels Lijntje, een verbinding tussen Tilburg en Turnhout via Baarle-Nassau.⁵⁷ De bouw van dit spoor begon in 1865 door de Grand Central Belge (GCB), wat ook de naam 'Bels Lijntje' verklaart. Later, in 1898, werd het Nederlandse deel van de spoorlijn eigendom van de Staatsspoorwegen, omdat de kortste route tussen Amsterdam en Parijs via deze lijn liep en men de verbinding wilde verbeteren.

De komst van deze spoorlijn had veel invloed op de omgeving omdat er diverse gebouwen nodig waren voor het goed functioneren van het spoor. Zo kwam er een groot station in het centrum van Baarle-Nassau en werden er tien wachthuisjes binnen de gemeente naast het spoor gezet op verschillende locaties. Het station is nog steeds intact en wordt nu gebruikt als restaurant. Van de wacht- en seinhuisjes is er ook nog een aantal bewaard gebleven.

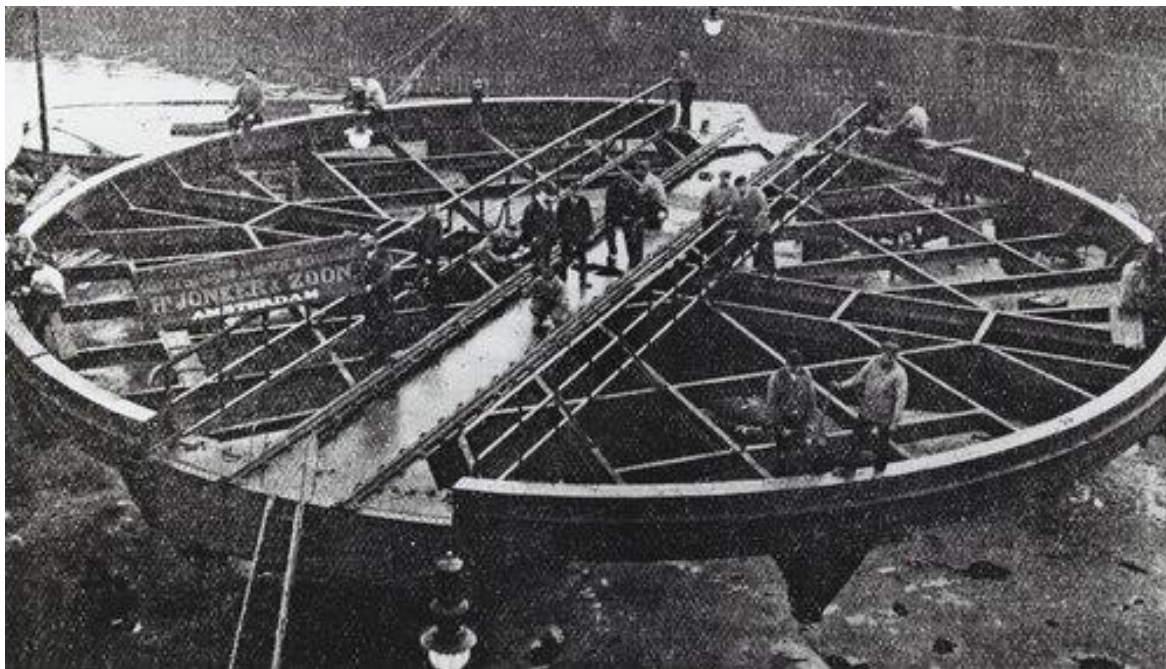
In 1906 werd het spoorwegemplacement Weelde-Station / Baarle-Nassau Grens in gebruik genomen zodat doorvoer van personen en goederen via de douane op de grens kon plaatsvinden.⁵⁸ Op deze plaats kwam een locomotievenloods met plaats voor acht locomotieven, draaischijf en een groot rangeerterrein. Dit rangeerterrein strekte zich uit aan beide zijden van de grens en bestond uit 24 parallelle sporen, wat nog steeds zichtbaar is in de huidige verkaveling van het gebied. De draaischijf was 18 meter in doorsnede en woog ongeveer 67.000 kilo, zodat locomotieven op zes sporen binnen konden rijden (figuur 37). De plek waar de draaischijf zich bevond is nu bebost, maar de contouren van de schijf zijn nog goed te zien (figuur 38).

⁵⁵ De Bont, 1989.

⁵⁶ Leenders, 1999.

⁵⁷ Van de Meene en Veen, 1977, 194.

⁵⁸ Van der Weerden, van der Veken & Janssens, 2020, 52.

Figuur 37. De draaischijf in aanbouw in 1906. (Heemkundekring Amalia van Solms, objectnummer #002096-11).

Figuur 38. Overblijfsel van de locomotieven-draaischijf in 2004. (Heemkundekring Amalia van Solms, objectnummer 416.A.040a).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd het spoor bij de grens afgesloten vanwege het prikkeldraad dat door de Duitsers langs de hele grens was gespannen.⁵⁹ Na 1918 werd het spoor weer geopend. Echter, door de opkomst van het busverkeer werd het personenvervoer op het Bels Lijntje gestaakt, hoewel het goederenvervoer doorging tot 1 juni 1973.

Van 1974 tot 1982 werden er nog toeristische stoomtreinritten georganiseerd van Tilburg tot aan de grens en terug.⁶⁰ Het onderhoud van de spoorlijn nam echter sterk af en de Stichting Stoomtrein Tilburg-Turnhout ging failliet, waardoor al het verkeer op deze spoorlijn definitief stopte. Inmiddels is het tracé van het Bels Lijntje omgevormd tot fietspad: een praktische herbestemming van het rechte, obstakelvrije spoortracé én een blijvende herinnering aan de voormalige spoorlijn, met onderweg nog zichtbare sporen van het spoorverleden.

5.3 Waterstaat

In het gebied van Baarle-Nassau behoort het Merkske tot een van de meest herkenbare waterlopen of beekjes van de gemeente. De beek is geheel intact gebleven en nooit vergraven omdat het precies op de grens tussen Nederland en België ligt waardoor het nooit duidelijk was wie er beslissingen over mocht maken.⁶¹ De meanders zijn dus geheel natuurlijk, wat vrij ongebruikelijk is in rationeel Nederland. Voor het grootste gedeelte volgt de grens nog steeds de huidige meanders, op een paar kleine afwijkingen na. De loop van de beek komt ook nog zo goed als overeen met hoe die op de kaart van 1832 staat aangegeven. De beekdal is naar Brabantse normen relatief diep ingesneden.⁶²

Verder komen er in de gemeente geen grote kanalen voor, maar lopen er veel smalle waterlopen en beekjes tussen de percelen en langs de wegen.⁶³ Die werden vooral voor de ontwatering aangelegd. Aan het eind van de 19^e eeuw vond er namelijk een ontwateringspijk plaats ten tijde van de herbebossing. In de loop van de 20^e eeuw verdween het bos geleidelijk weer, waarbij het overging in landbouwgrond. Hierbij werd de ontwatering verder gereguleerd. Ook kwamen er in het gebied veel poelen en vennen voor, waar inmiddels een groot deel weer van is verdwenen. Vennen zoals de Eende goor Ven en de Huys Ven zijn nog wel aanwezig.

De afwatering van het gebied gebeurt via verschillende stroomgebieden die vanaf het hoger gelegen gedeelte aan de oostzijde afwateren naar het westen. Op de hoogtekkaart is goed te zien waar deze stroomgebieden zich bevinden (figuur 39). Een deel van het water wordt afgevoerd via het Merkske, die overgaat in de Mark. Deze beek stroomt door tot Breda, waar hij verdergaat als rivier en uiteindelijk via het Volkerak in de Noordzee uitmondt..

Ook de Reutsche loop en de Bremer zijn belangrijke afwateringsbeken. De laatste twee voegen net voor de westelijke grens van de gemeente samen en gaan verder als de Heerlese loop. Deze mondt uiteindelijk uit in de Mark bij Groot Eisel.

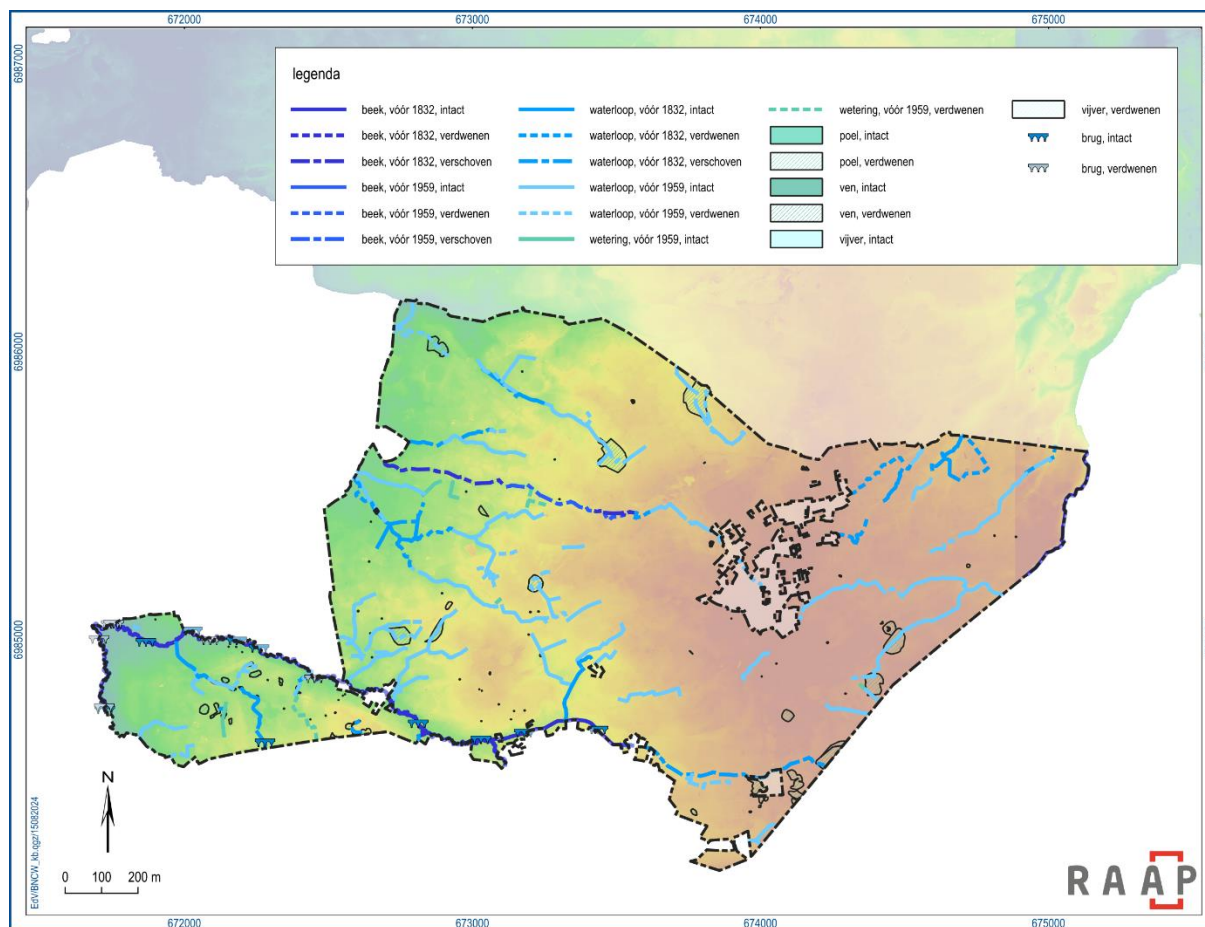
⁵⁹ Joosen 2006, p. 80.

⁶⁰ Van der Weerden, van der Veken & Janssens, 2020, 52.

⁶¹ Everts & de Vries, 2002, 26.

⁶² Everts & de Vries, 2002, 26.

⁶³ Everts & de Vries 2002, 26.

Figuur 39. De inventarisatie van Waterstaat geprojecteerd de hoogtekaart.

5.4 Bestuur en recht

Grenzen

Baarle-Nassau staat bekend om het ingewikkelde grenzenpatroon. In de gemeente zijn 30 enclaves, 22 van België en 8 van Nederland.

In 1198 vond een belangrijke verdeling plaats. Baarle kwam door vererving in handen van hertog Hendrik I van Brabant⁶⁴. Als beloning voor bewezen krijgsdiensten schonk hij ontgonnen gronden aan zijn manschappen. Hij stichtte steden zoals 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Turnhout en Hoogstraten. Door deze ontginningen kon de hertog zijn macht uitbreiden naar het noorden, wat leidde tot conflicten met Dirk VII, graaf van Holland. Tussen Brabant en Holland bevond zich echter Godfried II van Schoten, Heer van Breda. Beide partijen wilden Breda in hun bezit krijgen en maakten er aanspraak op. Uiteindelijk droeg Godfried II zijn eigendomsrechten over in ruil voor bescherming door de hertog van Brabant. Als compensatie kreeg de heer van Breda uitgestrekte woeste gronden van de hertog. Hij gaf grote stukken heide en vennen op, maar behield expliciet de leengoederen die hij al aan zijn trouwe dienaren had toevertrouwd, waaronder het dorp Baarle, vanwege de accijnzen die hij daar kon innen.

Later ontstond er een bestuurlijke scheiding tussen de heerlijkheden, wat resulteerde in Baarle-onder-Breda en Baarle-onder-den-Hertog. De laatste werd later onderdeel van het Land van Turnhout. Er

⁶⁴ Van der Weerden, van der Veken & Janssens, 2020, 44.

waren echter weinig verschillen tussen de twee Baarles; beide vielen onder het hertogdom Brabant: Baarle-Hertog rechtstreeks en Baarle-Nassau via de heer van Breda, die een leenman was van de hertog van Brabant. Bij de Vrede van Münster in 1648 werd een grens getrokken tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Hierdoor werd het Land van Turnhout, met Baarle-Hertog, onderdeel van de Zuidelijke Nederlanden, en de Baronie van Breda, met Baarle-Nassau, onderdeel van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. De enclavegrenzen werden vanaf dat moment rijksgrenzen.

Toen in 1843 de grens tussen Nederland en België officieel werd vastgesteld, was het in Baarle-Nassau onmogelijk om de grens als doorlopende lijn te markeren.⁶⁵ Er werd dus besloten om de grenspaal 214 te plaatsen op het punt waar de gemeente Alphen stopte en grenspaal nummer 215 te plaatsen waar gemeente Chaam begon. De grens tussen Baarle-Nassau en Baarle-Hertog is dus nooit met grenspalen gemarkeerd. Bovendien werden de enclavegrenzen pas in 1995 als rijksgrenzen erkend. Tegenwoordig zijn de grenzen gemarkeerd op straat en zijn de huisnummers van de huizen in de gemeente voorzien van de kleuren van de vlaggen van het land waarin ze staan (figuur 40). Op die manier is het duidelijk in welk land men zich bevindt.

Figuur 40. Grensaanduiding door speciale stoeptegels op voetpaden. (Heemkundekring Amalia van Solms, objectnummer GN2008-3340).

⁶⁵ Janssen, 2021, 41.

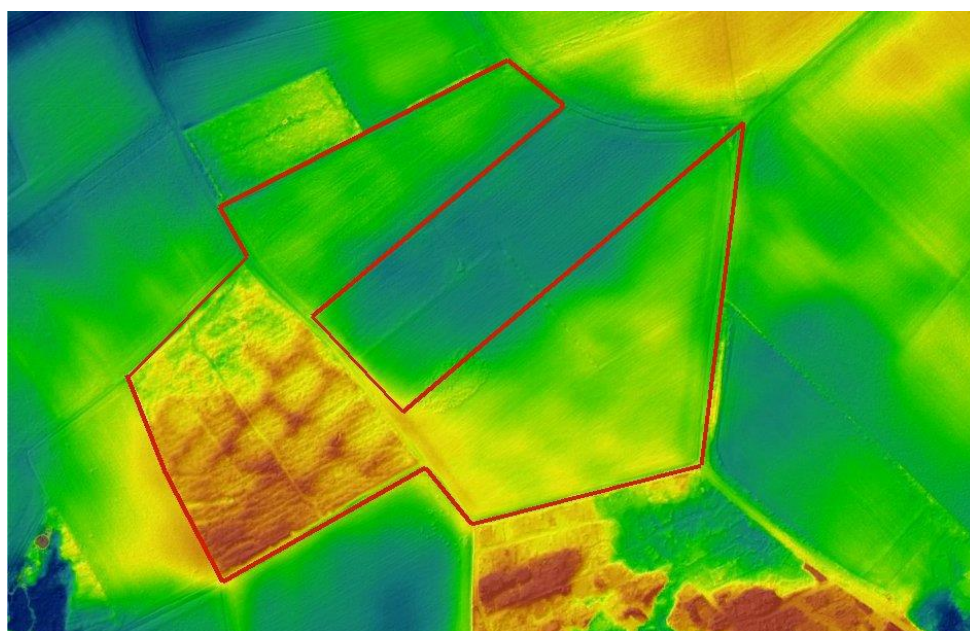
5.5 Landbouw en bosbouw

Voor het thema landbouw en bosbouw is al het historisch groen gekarteerd in de gemeente wat er in 1959 was, en nu nog steeds is.

Baarle-Nassau, als plateaulandschap met een laag dekzand, wordt gekenmerkt door de vele houtwallen en bomenrijen die langs wegen, percelen en in het beekdal voorkomen. Ze zorgen voor een kleinschalig landschap en het patroon dateert vaak al uit de middeleeuwen toen de landen rondom het beekdal werden ontgonnen.⁶⁶ De primaire functie van een houtwal is het binnen houden van vee of het buiten houden van wilde dieren. Om later zandverstuiving tegen te gaan, kregen houtwallen een secundaire functie als stuifzandvanger. Door de begroeiing op de wallen werd het zand immers vastgelegd. Waarschijnlijk werden ook vele wallen en bossen aangelegd om de zandverstuivingen te stoppen. Vooral in het zuidoosten, waar de beekdal van het Merkske ligt, komen de houtwallen voor en ook broekbosjes rond natte graslanden.

Daarnaast is er in de gemeente veel bos aanwezig. Het bosareaal bereikte zijn hoogtepunt rond 1900, toen grote delen van de voormalige heide waren bebost. Sindsdien zijn veel heidebebossingen ontgonnen voor de landbouw. Bij Landgoed het Hooghuis, gelegen bij Huisvennen, dat in de negentiende eeuw is ontstaan, werden bijvoorbeeld productiebossen aangelegd met naaldhout.⁶⁷ Tussen 1920 en 1930 werden delen hiervan weer ontgonnen als landbouwgebied, maar de hoofdstructuur is nog te herkennen aan het wegen- en percelenpatroon. Landgoed de Kievit, ten zuidoosten van het dorp Baarle-Nassau, zorgde ook voor bebossing rond het jaar 1900. In de jaren 20 is dit park opnieuw aangelegd naar ontwerp van een Franse tuinarchitect.

Aan de weg Keltenvelden is in het reliëf nog een groot complex van raatakkers aanwezig. Raatakkers worden ook wel *celtic fields* genoemd, vertaald *Keltische velden*. De straatnaam zal hiernaar verwijzen. Het reliëf is het best bewaard gebleven in het bosperceel, al is hier ook een structuur van rabatten overheen aangelegd. Aan de oostzijde van de weg, op de open akker, is vanwege het gebruik van de grond het reliëf veel minder sterk aanwezig.

Figuur 41. Het raatakker-reliëf rondom de Keltenvelden is goed zichtbaar op de hoogtekaart. (Leenders & Arnoldussen, 2021, fig. 3.8).

⁶⁶ Everts & de Vries, 2002, 26.

⁶⁷ Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant, 2024.

5.6 Funerair erfgoed

In Ulicoten ligt het rooms-katholiek kerkhof achter de Sint-Bernarduskerk. Dit kerkhof heeft een rechthoekig grondplan, omgeven door een haag en afgesloten door een tweedelige metalen poort. Op het kerkhof bevinden zich ook drie oorlogsgraven van het Gemenebest, van Britse soldaten van het 1/4th Battalion The King's Own Yorkshire Light Infantry die gesneuveld zijn op 13 oktober 1944.⁶⁸

Bij Nijhoven ligt de Sint-Salvatorkapel op een plek met een rijke geschiedenis. In de 8^e eeuw stond hier al een houten kapel met een begraafplaats.⁶⁹ In de 10^e eeuw werd deze vervangen door een houten zaalkerkje. Vervolgens werd in de 11^e eeuw een drieschepige houten kerk gebouwd, die in de 14^e eeuw plaats maakte voor een stenen kerkgebouw. Dit gebouw werd helaas in 1582 verwoest door een brand. Daarna werd er nog een kapel gebouwd maar die werd omstreeks 1807 op het koor na weer afgebroken. Uiteindelijk verrees in 1930 de huidige Sint-Salvatorkapel op deze historische plek.

Tijdens opgravingen in 2020 werden er 131 graven gedefinieerd, waarvan de meeste buiten de kapel liggen, vooral ten zuiden daarvan.⁷⁰ Vanaf 1778 werd het verboden om in een kapel of kerk te begraven vanwege de stankoverlast, andere ongemakken en het gevaar voor de volksgezondheid. Daarna werd er dus uitsluitend op het kerkhof begraven.

Het dorp Baarle-Nassau heeft ook een bijzonder rooms-katholiek kerkhof. Dit kerkhof ligt naast de Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand-kerk aan de Nieuwstraat. Hier zijn twee Nederlandse verzetsstrijders, Adrianus van Gestel en Gradus Gerritsen, begraven.⁷¹

5.7 Oorlog en defensie

5.7.1 Middeleeuwen

In de huidige provincie Noord-Brabant werden in de middeleeuwen zo'n driehonderd kastelen gebouwd, met als doel een plek te verdedigen en macht over de omgeving uit te stralen.⁷² Ook in Baarle-Nassau heeft een kasteel gestaan (figuur 42). Rond het jaar 1358 werd het kasteel Bruhese, ook wel kasteel Loveren genoemd, voor het eerst vermeld.⁷³ Het kasteel bevond zich ten zuidwesten van het dorpje Loveren. Het was dan nog een eenvoudige hoeve, maar in 1448 werd die voorzien van een brug en was het kasteel dus omgracht. In 1870 werd het kasteel, inmiddels vervallen, afgebroken en in 1914 werden de grachten gedempt. Inmiddels is er niks meer over van het kasteel.

Aan de Goorweg in Loveren ligt het omgrachte terrein van wat het huis van de meier zou zijn geweest. Het perceel is nog intact en in de lager gelegen randen zijn de contouren van de gracht nog herkenbaar. Op het terrein zouden nog funderingsresten van het huis aanwezig moeten zijn.⁷⁴

⁶⁸ Oorlogsgravenstichting.nl

⁶⁹ Van der Weerden, van der Veken & Janssens 2020, 66.

⁷⁰ Van der Weerden, van der Veken & Janssens 2020, 61.

⁷¹ Oorlogsgravenstichting.nl

⁷² SKBL

⁷³ Van Boven, 1982, 148.

⁷⁴ Informatie aangeleverd door Heemkundekring Amalia van Solms.

Figuur 42. Kasteel Loveren (Bruheze). Zwartkrijttekening door D.L. Schurmans, 1870 te Baarle-Hertog. (Beeldbank Regionaal Archief Tilburg, fotonummer: 084592).

5.7.2 Lange 19^e eeuw (1815-1914)

In 1900 werd op initiatief van oud-KNIL'er Simon Slockers "Schietvereniging Oranje" opgericht, niet voor de sport maar 'ter verhoging van 's lands weerbaarheid'. Door de vereniging werd op grond die deels van Slockers zelf was, en deels van anderen is aangekocht, in 1902 een schietbaan aangelegd. Een duin, dat verder werd opgehoogd, diende als kogelvanger. Langs de lange schietbaan werden greppels gegraven en er werden twee blokhutten gebouwd. De schietbaan bleef in gebruik tot en met de Tweede Wereldoorlog, toen de Duitse bezetter ze voor oefeningen gebruikte. Na de oorlog is de schietbaan in verval geraakt. Het tracé van de schietbaan, met deels nog de greppel erlangs, en de kogelvanger (Schietberg genoemd) zijn nog herkenbaar.⁷⁵

5.7.3 Eerste Wereldoorlog (1914-1918)

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal, maar België was wel onder staat van beleg. De Duitsers – die België bezetten – konden echter de Belgische enclaves in Baarle niet in bezit nemen zonder over Nederlands grondgebied te gaan. De Belgische enclaves behoorden daarom tot 'Vrij België'. Vanwege deze situatie werd het postkantoor in Baarle-Hertog niet gecontroleerd, wat erin resulteerde dat het veel gebruikt werd om brieven te smokkelen naar het front.⁷⁶ Verder stond er in een van de enclaves een zendstation, met de naam MN7, gebouwd door de Belgen in 1915. Dit werd via Nederland binnen gesmokkeld. Via de zendmast konden de Belgen Duitse berichten onderscheppen en contact houden met het hoofdkwartier. Een replica staat nu op het kruispunt van de Leliestraat en de Boschovenseweg (figuur 43).

⁷⁵ Benschop, 2022, 75.

⁷⁶ Busio, 2023.

Figuur 43. Zendmast MN7, gelegen op de grens van een enclave. (Zendstation MN7 – Baarle-Hertog, Belgium - Atlas Obscura).

De grens aan de rand van de gemeente werd goed bewaakt door aan de ene kant het Nederlandse leger, dat de neutraliteit moest bewaren, aan de andere kant door het Duitse leger dat moest voorkomen dat smokkelaars, gevangenen of spionnen de grens overstaken naar het neutrale Nederland. Om dit makkelijker te maken spanden de Duitsers het zogenoemde 'dodendraad' langs de grens.⁷⁷ Dit hek met stroomdraden onder een elektrische spanning van 2000 volt moest mensen tegenhouden om de oversteek te maken. Er werden toch pogingen gedaan, die soms fatale gevolgen hadden, vandaar de naam 'dodendraad'. Tegenwoordig zijn er op verschillende plaatsen replica's van het Dodendraad neergezet langs de grens, zo ook bij Baarle-Nassau in Zondereigen, vlakbij de Belgisch-Nederlandse grens.

⁷⁷ Joosen 2006, p. 80.

Figuur 44. Duitse soldaat aan de elektrische draadversperring bij Baarle-Nassau. (Heemkundekring Amalia van Solms).

5.7.4 Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog heeft meer fysieke sporen nagelaten in de gemeente dan de Eerste Wereldoorlog. Zo werden er in 1944 loopgraven gegraven door Duitse troepen ter verdediging van dit gebied.⁷⁸ In 2020 zijn ze opnieuw uitgegraven en weer te zien in het bos ten westen van het voormalig station Baarle-Nassau Grens.

Ten oosten van het huidige landgoed Hooghuis is in het bos een krater van 2 meter diep te vinden. Deze is veroorzaakt door een inslag van een V1-raket. Omdat de raketten niet erg nauwkeurig waren, raakten ze niet altijd het beoogde doel.⁷⁹ De exacte reden waarom hier een raket is ingeslagen is dus niet bekend, en de exacte datum van de inslag ook niet.

Rondom Baarle-Nassau verstopten de Duitsers hun tanks in zogenaamde tankgaten. Ze hadden een hellende bodem en waren aan drie zijden omgeven met een aarden wal. Op die manier konden de Duitsers ongemerkt op de vijand schieten.

Verder liggen er op de rooms-katholieke begraafplaats in Baarle-Nassau zes gesneuvelde soldaten begraven uit het Gemeenebest.⁸⁰ Tevens liggen er twee verzetsstrijders uit Nederland in een gemeenschappelijk graf en een Britse piloot die in oktober 1944 overleden is, en op het kerkhof in Ulicoten liggen drie Britse soldaten die op 13 oktober 1944 zijn gesneuveld.

⁷⁸ Tracesofwar.nl

⁷⁹ Tracesofwar.nl

⁸⁰ Oorlogsgravenstichting.nl

5.7.5 Koude Oorlog (1945-1991)

Tijdens de Koude Oorlog werden er tussen 1951 en 1961 zogenaamde mobilisatiecomplexen (MOB-complexen) gebouwd op strategische plekken door het land ter voorbereiding op een mogelijke aanval door de Sovjet-Unie. Het waren militaire faciliteiten die mobilisatie en concentratie van NAVO-strijdkrachten faciliteerden. In Baarle-Nassau werden een mobilisatiecomplex en drie munitiemagazijncomplexen, genoemd Ulicoten A, B en C, gebouwd.⁸¹ Inmiddels zijn alle gebouwen van het MOB-complex en de munitiemagazijncomplexen A en C gesloopt, maar zijn ze nog wel goed te herkennen in het landschap. Complex B is inmiddels afgestoten, maar nog wel volledig intact (figuur 45). In de periode van de Koude Oorlog zijn er enkele kelders van het klooster aan de Pastoor de Katerstraat beoordeeld door instanties van Defensie. De kelder van de 'tussenbouw', het deel met de lange gevel aan de Pastoor de Katerstraat staat en min of meer Amsterdamse School-stijl heeft, is toen als een atoombestendige schuilplaats beoordeeld.

Figuur 45. Luchtfoto van Munitiemagazijncomplex Ulicoten B. (defensiefotografie.nl).

5.8 Nutsvoorziening

Bovengrondse laagspanningsleiding

Castelré is een van de weinige plaatsen in Nederland waar de stroomvoorziening van woningen en bedrijven nog bovengronds geplaatst is, en de enige buiten de laagveengebieden van Zuid-Holland.⁸²

⁸¹ Defensiefotografie.nl

⁸² Energieia, 2022.

Deze stroomleiding met zijn voor Nederland unieke betonnen palen bepaalt voor een belangrijk deel de beleving van deze omgeving vanaf de openbare weg. De leidingen hebben een totale lengte van 7 kilometer en er staan 181 palen.

Het net kwam vanaf 1952 tot stand nadat de gemeente Baarle-Nassau een overeenkomst had gesloten met de Belgische gemeente Minderhout. Castelré lag dichterbij Minderhout dan bij Baarle en de inwoners van Castelré waren parochianen van Minderhout. Daarom was het logisch dat het gehucht op het stroomnet vanuit Minderhout zou worden aangesloten. Ook had de P.N.E.M. aangegeven geen interesse te hebben in uitbating van de stroomvoorziening van Castelré.

Besloten werd dat de gemeente Baarle-Nassau de kosten bijeen zou brengen voor de aanleg van het net, maar dat de gemeente Minderhout over een periode van 30 jaar deze kosten zou afdragen aan Baarle-Nassau, waarmee de palen en leidingen eigendom zouden worden van Minderhout. Jaarlijks werd hiervoor een vaste annuïteit van 49.000 frank betaald. De gemeente Baarle-Nassau verplichtte zich gedurende zeker 40 jaar jaarlijks 22.000 kW af te nemen, waarvan 15.000 kW licht en 7.000 kW kracht, tegen een tarief van 5,- fr. resp. 3,75 fr.. Daarnaast was de huur van de “compteur” (stroommeter) 20 fr. en de abonnementsvergoeding 10 fr. Tot aanleg en exploitatie van het stroomnet onder deze voorwaarden werd gesloten op de zitting van de gemeenteraad van Minderhout van 19 juli 1952.⁸³

Figuur 46. Het voor Nederland unieke straatbeeld van Castelré met bovengrondse stroomleidingen aan betonnen palen. (RAAP, 25-07-2024).

⁸³ Uittreksel uit het register van beraadslagen van de gemeenteraad van Minderhout, zitting van 19 juli 1952. Aangeleverd door de Heemkundekring Amalia van Solms.

6 Bouwkunst en stedenbouw

6.1 Inleiding

De gemeente Baarle-Nassau kent een groot aantal waardevolle bouwwerken en stedenbouwkundige ensembles. We hebben ze op de kenmerkenkaart (als kaartbijlage bijgevoegd) onderscheiden naar hun aard (bouwkunst of stedenbouw) en waar nodig naar beschermingsniveau.

6.2 Historische bouwkunst

6.2.1 Resultaten bouwkunstinventarisatie

De bouwkunstinventarisatie omvat 357 objecten. In de meeste gevallen gaat het om individuele gebouwen zoals boerderijen en woningen, of kleinere objecten, bijvoorbeeld veldkapellen, kruisen en oorlogsmonumenten. Dubbele woningen, woningblokken of woningcomplexen zijn, indien ze vanuit één ontwerp zijn ontstaan, als één item geïnterpreteerd. Dit geldt ook voor kleine complexen die bestaan uit een hoofdgebouw en één of meer bijgebouwen. Denk hierbij aan boerenerven met een boerderij en een bijschuur. Ook gesplitste gebouwen (bijvoorbeeld in twee woningen gesplitste langgevelboerderijen) zijn als bouwkundig geheel en dus als één item op de kaart gezet. De geïnterpreteerde objecten zijn geordend in verschillende erfgoedthema's en typologische onderverdelingen.

Rijksmonumenten

De huidige lijst van rijksmonumenten, zoals gehanteerd door de gemeente Baarle-Nassau en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed omvat 15 items.

We zijn bij het karteren uitgegaan van de bouwkundige eenheden met afzonderlijke registratienummers. Objecten met meer dan één huisnummer, maar met één registratienummer, zijn als één item in de inventarisatie opgenomen. Verder is de omschrijving van het monument, met eventueel aanwezige bijgebouwen, zoals vastgelegd in de redengevende omschrijvingen, leidend geweest voor het karteren van de rijksmonumenten.

Door ons geconstateerde onjuistheden in de adressering of in de ligging van objecten op de kaart met rijksmonumentenpunten en rijksmonumentencontouren van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn in de inventarisatie zoveel mogelijk gecorrigeerd.

Gemeentelijke monumenten

De huidige lijst van gemeentelijke monumenten, zoals gehanteerd door de gemeente Baarle-Nassau omvat, na enige correcties, 40 bouwkundige eenheden. Eén van de gemeentelijke monumenten, de kapel met kruiswegstatie aan de Bosstraat bij Ulicoten, blijkt op Belgisch grondgebied te staan.

Ook hier zijn we bij het karteren uitgegaan van de bouwkundige eenheden. Objecten met meer dan één huisnummer, maar met één registratienummer, zijn als één item in de inventarisatie opgenomen. Verder is de omschrijving van het gemeentelijke monument, met eventueel aanwezige bijgebouwen, zoals vastgelegd in de redengevende omschrijvingen, leidend geweest voor het karteren van de gemeentelijke monumenten.

Karakteristieke panden

De gemeente Baarle-Nassau heeft geen karakteristieke of beeldbepalende panden aangewezen.

Nieuwe inventarisaties

Er zijn 302 objecten en complexen aan de inventarisatie toegevoegd die op dit moment geen status als rijksmonument, gemeentelijk monument of karakteristiek hebben. Zo'n 38% van deze nieuwe inventarisaties bestaat uit gebouwen, complexen en objecten uit de periode na 1940. Nog eens 56% dateert uit de eerste helft van de 20^e eeuw. De rest van de objecten is gebouwd in de periode voor 1900.

De onderstaande tabel geeft een beeld van de aantallen geïnterpreteerde rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, karakteristieke panden en de nieuwe inventarisaties. Voor de toelichting bij de waardering zie § 2.3.2.

Inventarisatie	Totaal	H	P	B
Rijksmonumenten	15	15	0	0
Gemeentelijke monumenten	40	40	0	0
Nieuwe inventarisaties	302	28	272	2

Tabel 13. Overzicht scores geïnterpreteerde rijks- en gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en nieuwe items. (H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde).

De scores H, P en B kunnen als volgt worden gedefinieerd:

H: Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (9-12 punten)

Deze objecten scoren op de zes criteria positief tot hoog (minimaal op drie criteria hoog en op drie criteria positief). Het betreft hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Baarle-Nassau en de daarin aanwezige karakteristieke gebieden.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. In het bijzonder geldt dit voor de hoogst scorende objecten binnen deze categorie. Integrale instandhouding is gewenst. De hoge erfgoedwaarde kan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren en aanvullen van de gemeentelijke monumentenlijst dan behoren de hoogst scorende objecten binnen deze categorie tot de kansrijke kandidaten.

Voor objecten uit schaalniveau H, die uiteindelijk niet worden geselecteerd als gemeentelijk monument, gelden zonder meer de wenselijke omgangsvormen, zoals geformuleerd onder Positieve (middelhoge) erfgoedwaarde (P).

P: Positieve (middelhoge) erfgoedwaarde (5 tot en met 8 punten)

Deze categorie (scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Hoge waarde, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van aanzienlijke betekenis zijn voor de gemeente Baarle-Nassau en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. De positieve erfgoedwaarde kan

ook als 'karakteristiek' worden gekenschetst. Deze objecten kunnen als cultuurhistorisch waardevolle (of karakteristieke) panden in ruimtelijke plannen worden opgenomen zoals de omgevingsvisie, het omgevingsplan en stedenbouwkundige plannen. Hierbij kunnen zij een dubbelbestemming 'waarde cultuurhistorie' krijgen. De cultuurhistorische waarden worden op deze wijze planologisch geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie, materiaalgebruik en karakteristieke gevelelementen.

Deze objecten zijn karakteristiek voor de dorpen, gehuchten of het landschap en bepalen mede de identiteit of aanzicht van het gebied. Ze zijn belangrijk vanwege bijvoorbeeld de (oorspronkelijke) functie binnen het gebied, de ouderdom, de bouwstijl en/of de opvallende ligging. In de aan deze kwalificatie te koppelen regelgeving kan een uitgangspunt zijn dat alleen de buitenkant van het gebouw is beschermd is en dat een vergunning aangevraagd moet worden bij sloop. Dit geldt zowel voor het hele gebouw, als voor onderdelen. Het uitgangspunt is om het gebouw, of onderdelen daarvan, te behouden. Voor wat betreft verbouw, aanbouw, schilderen of wijzigen van een karakteristiek gebouw kunnen in principe de regels gelden die voor andere gebouwen ook gelden. Wat vergunningsvrij of vergunningsplichtig was, blijft vergunningsvrij of vergunningsplichtig.

B: Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (4 punten en minder)

De laagste categorie objecten in de inventarisatie is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm (silhouet, herkenbaarheid) goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken. Deze objecten hebben veelal vooral een beeldondersteunende waarde, bijvoorbeeld in relatie tot karakteristieke gevelwanden of nabijgelegen/aanpalende monumenten of anderszins cultuurhistorisch waardevolle objecten. Instandhouding van op zijn minst de hoofd- en kapvormen is wenselijk.

6.2.2 Een blik op de inventarisatie aan de hand van de erfgoedthema's

Begraven

De gemeente Baarle-Nassau bezit enkele historische dorpskerkhoven en begraafplaatsen. De nog aanwezige terreinen zijn in ook in de bouwkunstinventarisatie opgenomen vanwege de vaak aanwezige waardevolle opstallen, omheiningen en historische grafmonumenten. De meeste begraafplaatsen hebben vanwege hun hoge ouderdom, bijzondere stichtingsgeschiedenis, de historische graven en als belangrijke uiting van de funeraire cultuur in de gemeente een positieve of hoge cultuurhistorische waarde.

Bestuur en recht

Dit thema is vertegenwoordigd met het gemeentehuis van Baarle-Nassau, de politiestaten van de marechaussee met woningen aan Gorpeind en enkele historische grenspalen.

Figuur 47. Het representatieve gemeentehuis aan de Singel. (MAB, 2024).

Handel en administratie

Dit thema omvat in de eerste plaats enkele winkelwoningen en winkels in de dorpskernen van Baarle-Nassau en Ulicoten, veelal uit het interbellum en de vroege naoorlogse periode. Ook een enkel bedrijfsgebouw in Baarle-Nassau is meegenomen.

Herdenken

Via verschillende gedenktekens in de gemeente worden bijzondere gebeurtenissen of personen uit de rijke geschiedenis van het gebied herdacht. Zo omvat de inventarisatie de oorlogsmonumenten in Baarle-Nassau en Castelnau en het Luchtpostmonument in Baarle-Nassau.

Horeca, sport en recreatie

De gemeente Baarle-Nassau bezit nog enkele historische horecagelegenheden, zoals cafés (vaak met aangrenzende woningen), enkele oude hotel-restaurants en andere horecagelegenheden, waarvan sommige met een oude oorsprong. In het buitengebied zijn enkele naoorlogse recreatiewoningen aanwezig.

Industrie en ambacht

Met name in Baarle-Nassau bevinden zich nog enkele interessante historische industrie- en ambachtsgebouwen. Het meest grootschalige is het complex van de voormalige melkfabriek aan Loveren. Verspreid in het dorp staan gebouwen die zijn verbonden aan het leerlooien, een veel voorkomende activiteit in deze omstreken. De gebouwen zijn herkenbaar aan hun opvallende hoogte en deels gepotdekselde gevels. Verder zijn er kleinschalige bedrijfsgebouwen van diverse aard.

Figuur 48. Voormalige melkfabriek De Hoop aan Loveren, in 1904 opgericht en later meermaals uitgebreid. (Google Streetview).

Kunst en cultuur

Dit thema is niet vertegenwoordigd in de inventarisatie. De kunst in de openbare ruimte dateert merendeels van na 1980 en valt daarmee buiten de scope van het onderzoek. Religieuze objecten zijn onder het thema “religie” in de inventarisatie opgenomen, een enkel oorlogsmonument valt onder het thema “herdenken”.

Landbouw en bosbouw

De grootste groep binnen de inventarisatie omvat zo'n 195 objecten die een historische en ruimtelijke relatie hebben met het agrarisch cultuurlandschap van de gemeente Baarle-Nassau, de dorpen en het buitengebied. Ze zijn illustratief voor het agrarisch verleden van de gemeente en vertellen het verhaal van het boerenbedrijf door de eeuwen heen, de oudste nederzettingen, de gehuchten, het boeren in de oude akkergebieden en in de jonge ontginningen. In de door de tijd heen veranderende typologie en bouwwijze kunnen we de ontwikkeling en modernisering van het boerenbedrijf volgen tot in de periode van de wederopbouw en de ruilverkaveling. Het merendeel van die objecten bestaat uit boerderijen. De gemeente kent een variatie aan boerderijtypen, deels als gevolg van de gevarieerde landschappelijke gesteldheid van het gebied met hogere zandgronden, de ontginningen en beekdalen. Zeer veel boerderijen dateren uit de periode 1900-1960, uit de 19^e eeuw zijn er weinig bewaard gebleven. Een zeer beperkt aantal heeft een kern die teruggaat tot de 18^e eeuw of eerder; hiervan zijn de meeste al als monument aangewezen.

De oudste boerderijen kunnen worden aangetroffen in de van oorsprong middeleeuwse buurtschappen, zoals in Castelre, Loveren en Boschoven. Het betrof oorspronkelijk veelal boerderijen van het kortgevel- of hallenhuisstype met middenlangsdeel of dwarsdeel, een in het oosten en delen van het zuiden van Nederland nog altijd wijdverbreid type met vele plaatselijke variaties. Vanuit het hallenhuis ontstonden verschillende varianten, vaak door vergroting en uitleg van het woongedeelte.

Figuur 49. Een typische langgevelboerderij uit het begin van de 20^e eeuw aan Heesboom. Haaks op de woning met stal bevindt zich een vrijstaande schuur met zijlangsdeel. (MAB, 2024).

Kenmerkend voor grote delen van Noord-Brabant en het noorden van Limburg is dat zich uit de hallenhuisboerderij in de 18e eeuw de langgevelboerderij ontwikkelde. Hierbij bleef de langgerekte hoofdvorm van het hallenhuis in essentie herkenbaar, maar concentreerden de belangrijke woon- en bedrijfsingangen zich niet meer in de kopgevels maar in één van de langsgevels. Woon- en bedrijfs gedeelte bevonden zich niet langer achter elkaar maar naast elkaar. Hier en daar zijn in oude

langgevelboerderijen fragmenten van een ouder hallenhuis behouden gebleven, maar de meeste langgevelboerderijen werden als “nieuwbouw” gerealiseerd. De gemeente Baarle-Nassau telt nog vele voorbeelden uit de eerste helft van de 20^e eeuw, waarbij in de opzet, de constructiewijze, de detaillering en het materiaalgebruik de verdere ontwikkeling van het type is te volgen. De traditioneel-ambachtelijke bouwwijze maakte gedurende de eerste helft van de 20^e eeuw langzaam plaats voor meer eigentijdse constructie- en materiaaltoepassingen en stijlkenmerken. In het bijzonder de traditionalistische vormtaal van de Delftse school was in het late interbellum en in vroege naoorlogse periode bijzonder geliefd. De in het kader van de wederopbouw herstelde of vernieuwde boerderijen zijn alle in deze traditionalistische bouwtrant gebouwd en vormen zo een goed herkenbare groep.

Een markant kenmerk van de meeste langgevelboerderijen is hun oriëntatie evenwijdig aan de openbare weg, met alle relevante gevelopeningen gericht op de weg. De oudere hallehuizen lagen veelal met de deelingang in de korte gevel gericht op de openbare weg.

Vanaf omstreeks 1900 werden boerderijtypen geïntroduceerd waarin het hoofdhuis duidelijk werd gescheiden van het agrarisch bedrijfsgedeelte. Soms werd een bijna geheel vrijstaand woonhuis alleen nog met een verbindingslid gekoppeld aan een stal, maar ook geheel vrijstaande woningen komen voor. De eerste van deze boerderijen, uit de periode 1900-1930, hadden meestal de opzet van een dwarshuis met een symmetrische opzet en eventueel een centrale topgevel. Uit de periode 1925-1955 dateert een aantal boerderijen van het kopromptype en in de periode 1940-1960 verzeen meerdere exemplaren van het kophalsromptype. In mindere mate bouwde men ook nog traditionele hallenhuisboerderijen en – tijdens de wederopbouwperiode – langgevelboerderijen. Naast de voornoemde boerderijtypen zijn er incidenteel andere typen gebouwd, zoals een hofboerderij aan de Bredaseweg en enkele L-vormige boerderijen.

Figuur 50. Een kophalsrompboerderij aan Boschoven, gebouwd in 1940, waarbij de kop en de hals naast in plaats van voor de stal zijn geplaatst. (Google Streetview).

Op veel erven bevinden zich markante bijgebouwen; met name bijschuren, enkele malen ook wagenloodsen en bakhuizen. De schuren staan meestal haaks op het woongedeelte en met de nok haaks op de straat. Daarbij worden ze vaak gekenmerkt door de aanwezigheid een hoge langsdeeldeur en door een nis waarin een Mariabeeldje is geplaatst. Enkele schuren kennen een bouwconstructie met een door metselwerk gevuld staalskelet.

Nutsvoorziening

Onder dit thema valt de collectie markante transformatorhuisjes uit de voor- en vroeg naoorlogse periode. Ze herinneren aan de ontwikkeling van de energievoorziening in het midden van de 20^e eeuw en hebben vaak een bijzondere en verzorgd gedetailleerde vormgeving in zakelijke of traditionalistische stijl. Aan de historische drinkwatervoorziening herinneren de historische dorpspompen aan de Singel in Baarle-Nassau en in het kerngebied van Loveren.

Onderwijs en wetenschap

De waardenkaart bevat slecht één historische onderwijsvoorziening, te weten de vermoedelijk als (kweek)school gebruikte oostvleugel van het Huize Sacré Coeur van de Broeders van de Christelijke Scholen, die zich in 1905 vestigden in de Pastoor de Katerstraat. De andere historische scholen zijn ofwel sterk gewijzigd, of wel gesloopt en recentelijk vervangen door nieuwe (woon)bebouwing.

Oorlog en defensie

Bij Ulicoten werden in de jaren 1950 door Defensie drie munitiemagazijnen ingericht. Van deze grote complexen met magazijngebouwen is er één in redelijk gave staat bewaard gebleven. Van de andere resteren slechts de terreinen en in één geval nog enkele magazijngebouwen.

Figuur 51. Munitiemagazijncomplex Ulicoten C aan de Wildertsebaan is één van de drie MOB-complexen in de gemeente. Van dit complex zijn enkele gebouwen behouden. (MAB, 2024).

Religie

Dit thema representeert vooral de gebouwde weerslag van de geschiedenis van de voornamelijk rooms-katholieke geloofsbeleving in de gemeente Baarle-Nassau. De collectie omvat naast de (parochie)kerken in Baarle-Nassau en Ulicoten de bijbehorende pastorieën en parochiehuizen. In de kern en in het buitengebied van Baarle-Nassau zijn enkele forse voormalige kloostercomplexen behouden gebleven. Een bijzonder object vormt de bidtuin rondom de Sint-Salvatorkapel in Nijhoven, waarin een kruiswegstatie en een Lourdesgrot zijn opgenomen. Tevens bevat de kaart enkele kleinere devotieobjecten, zoals een wegkapel en een wegwijkruis. Samen vormen deze gebouwen en objecten een belangrijke herinnering aan het rijke religieuze verleden van de regio.

Figuur 52. De bidtuin rondom de Sint-Salvatorkapel (rechts) aan Nijhoven. (MAB, 2024).

Verkeer en vervoer

Deze kleine categorie is vertegenwoordigd met enkele spoorweg-gerelateerde objecten, waaronder het voormalige treinstation in Baarle-Nassau en enkele restanten van het station van Baarle-Nassau Grens, aan de in 1867 geopende en in 1973 voor goederenvervoer gesloten spoorlijn Tilburg-Turnhout. De baanwachterswoningen, waarvan er vier binnen de gemeente resteren, zijn opgenomen onder het thema 'wonen'. Ook een brug en een historische wegwijzer staan op de kaart. In de kern van Baarle-Nassau staat aan de kruising Singel-Sint-Annaplein een inmiddels zeldzame ANWB-handwijzer, volgens een in de jaren 1920 ontwikkeld type, dat hier volgens mededeling in 1997 is geplaatst.

Figuur 53. Historische ANWB-wegwijzer aan Singel. (MAB, 2024).

Waterstaat

De objecten binnen dit thema zijn relevant (geweest) voor de beheersing van de waterhuishouding in de gemeente Baarle-Nassau. Het betreft twee historische duikers die waterlopen onder de spoordijk van het 'Bels lijntje' door geleiden.

Wonen

Dit thema omvat 85 objecten en geeft een breed en gedetailleerd beeld van de gevarieerde wooncultuur in de dorpen en in het buitengebied. De oudste woningen zijn te vinden in de dorpskern van Baarle-Nassau, met in een enkel geval nog restanten uit de 17^e eeuw. De dorpskern van Baarle-Nassau, nauw verweven met die van Baarle-Hertog, bestaat uit veelal aaneengesloten bebouwing die na circa 1925 een sterke vernieuwing heeft ondergaan. Bebouwing uit het eerste kwart de 20^e eeuw is in dit gebied nog fragmentarisch over, onder andere aan de Singel, Desiree Geeraertstraat en Nieuwstraat. Het gaat voornamelijk om dwarshuizen met de kap evenwijdig aan de straat, liggend op diepe percelen die in later tijd dichtgebouwd zijn. Ulicoten kent zeer plaatselijk – onder andere

tegenover de dorpskerk – enige vergelijkbare verdichting. Voor het overige worden de dorpskernen gekenmerkt door lintbebouwing met veelal vrijstaande dwarshuizen en blokvormige panden.

Figuur 54. De kern van Baarle-Nassau wordt gekenmerkt door aaneengesloten bebouwing. Een klein deel ervan is vooroorlogs tot eeuwenoud – het pand rechts aan de Singel dateert uit 1639 – en veel vernieuwing heeft na de Tweede Wereldoorlog plaatsgevonden – zoals de bebouwing links. (MAB, 2024).

Met de voorzichtige groei van de dorpen vanaf omstreeks 1900 verschenen enige voorname “burgermanswoningen” in het straatbeeld, waaronder de pastorie aan de Nieuwstraat. Deze hadden een blokvormige opzet en kregen meer allure door de toevoeging van hoekpilasters, friezen en ornamentiek in eclectische of neorenaissancetrant. Veel woningbouw in de gemeente Baarle-Nassau bleef nog lange tijd traditioneel van aard, met felrode tot roodbruine steens muren, kleine door segmentbogen of strekken afgesloten vensters en siermetselwerk in de fries.

Rond 1900-1910 kwam, in het kielzog van ontwikkelingen in Engeland en Duitsland het “landhuis” als woningtype sterk op: een in zijn verschijningsvorm, opbouw en materiaalgebruik nadrukkelijker op de landschappelijke omgeving aansluitende woning, met bakstenen of met hout beklede gevels, vensters met roedenramen en luiken en van de landelijke bouwkunst afgekeken kapvormen, soms gedekt met riet. In deze traditionalistische stijl werden onder meer de rond 1906 gebouwd dienstwoningen van de spoorwegen aan de Grensweg gebouwd.

Verder verschenen in de gemeente Baarle-Nassau de eerste “landhuizen” met deze kenmerken pas vanaf de jaren 1930, maar in soberder en strakkere vormen. Het woningtype is nauwelijks vertegenwoordigd. Dat geldt ook voor huizen in de stijlen van het zakelijk en traditioneel expressionisme. De dorpen breidden enigszins uit aan de uitvalswegen, waar in de jaren tussen beide wereldoorlogen enige vrijstaande en half vrijstaande woningen verrezen.

Na de Tweede Wereldoorlog vond in de dorpskern van Baarle-Nassau wederopbouw plaats. Op kleine schaal werden woningbouwprojecten gerealiseerd, waarvan die aan Hoogbraak, rond de Pastoor

Vekemanshof en aan de Burgemeester de Grauwstraat opvallende voorbeelden zijn. Een sterke groei van de plaats voltrok zich vanaf het eind van de jaren 1950. Het traditionalisme van de Delftse school had de traditionele bouw inmiddels verdrongen, hier en daar vond ook wat modernere woningbouw plaats. In de vanuit de dorpskernen uitwaaiende lintbebouwingen langs de doorgaande wegen vindt men diverse voorbeelden van woonhuisbouw uit deze periode. De bebouwing uit de jaren 1955-1965 is veelal karakteristiek maar niet van uitzonderlijke architectonische kwaliteit.

Vanaf midden jaren 1960 ontstond de eerste concentratie van vrijstaande villa's en bungalows aan de Oude Bredasebaan. Deze breidde zich in de decennia daarop uit naar Het Goordonk.

In de uitbreiding aan de noordzijde van Baarle-Nassau uit de periode 1968-1973 bevinden zich markante bouwprojecten met eenvoudige rijwoningen en geschakelde eengezinswoningen. Hier werden bouwtypen en architectuur zorgvuldig afgestemd op nieuwe ideeën over de functionele en ruimtelijke opzet van de moderne woonwijken. Ulicoten kende vanaf de jaren 1970 enkele bescheiden uitbreidingen "achter" de lintbebouwing.

6.3 Historische stedenbouw

6.3.1 Inleiding

Deze paragraaf beschrijft de historische stedenbouwkundige ensembles in de gemeente Baarle-Nassau, die op de waardenkaart zijn gezet en van een waardering voorzien.

6.3.2 Beschermde stads- en dorpsgezichten

De gemeente Baarle-Nassau heeft geen van rijks- of gemeentewege beschermde dorpsgezichten.

6.3.3 Stedenbouwkundige ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn 17 bijzondere "stedenbouwkundige ensembles" gedefinieerd. Deze zijn weergegeven in de kaartbijlage. In het onderstaande overzicht worden ze kort omschreven. In de database is meer informatie verwerkt. Hierin is ook de waardering van de ensembles opgenomen.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
01	Baarle-Nassau	Historische dorpskern Baarle-Nassau	Dorpsontwikkeling, vooroorlogse stedenbouw - dorpskern	Hoog

Het betreft het noordelijke deel van de historische kern van Baarle-Nassau / Baarle-Hertog. De nederzetting ontwikkelde zich als es- en kerkdorp. Verschillende over de es uitwaaiende wegen komen bij de Sint-Remigiuskerk (in Baarle-Hertog) samen. In de kern ontwikkelde zich langs de wegen rond de kerk vooral vanaf het midden van de 19^e eeuw een intensieve, deels aaneengesloten lintbebouwing, die naar buiten toe diffuser wordt. Binnen het ensemble is het historische knooppunt van wegen nog goed herkenbaar. Het noordelijke deel van de brede Singel ontwikkelde zich tot een bescheiden (markt)plein, dat thans rondom wordt afgebakend met leilinden.

De vele panden uit de wederopbouwperiode, het raadhuiscomplex uit 1953 en de ingrijpend na oorlogsschade herstelde en vergrote RK kerk O.L. Vrouwe van Altijddurende Bijstand getuigen van de wederopbouw van Baarle-Nassau in de jaren 1950. Desondanks bleven ook markante voorbeelden van de vooroorlogse dorpsbebouwing in het dorpsbeeld bewaard.

Aan de zuidzijde sluit het ensemble organisch aan op het thans in België gelegen deel van de dorpskern, met de middeleeuwse Sint-Remigiuskerk aan het Kerkplein als imposante en monumentale

landmark. De kerk speelt ook in het dorpsbeeld van het ensemble een belangrijke rol en is de schakel tussen Baarle-Nassau en Baarle-Hertog. Op verschillende plaatsen in het ensemble wordt de bezoeker geconfronteerd met de complexe en grillige verlopende rijksgrens, middels een historische grenspaal en markeringen in de bestratingen.

Het ensemble is cultuurhistorisch van belang als nog goed herkenbare historische dorpskern, waarin wegenpatroon, een deel van de historische verkavelingen en rooilijnen en het gegeven van het kerkdorp nog tastbaar aanwezig zijn.

Figuur 55. Straatbeeld in de historische kern van Baarle-Nassau. (MAB, 2024).

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
02	Baarle-Nassau	Naoorlogse uitbreiding Sint Annaplein - Titus Brandsmastraat	Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw – woningbouw	Positief

Het ensemble bevindt direct ten oosten van de oude dorpskern van Baarle-Nassau en kwam in de huidige opzet tot stand in de naoorlogse periode, als onderdeel van de wederopbouw van het dorp en de eerste vroege naoorlogse dorpsuitbreiding. Dit gebeurde direct ten noorden van de oude uitvalsweg naar Alphen en de aftakking daarvan naar de buurtschappen oostelijk van het dorp. Tussen de bestaande weg en een parallel lopend veldpad kwam het Sint Annaplein tot stand. Het werd omzoomd door nieuw gebouwde woonwinkelpanden en woningen in traditionele stijl, deels als onderdeel van de bestaande straatwand van de weg naar Alphen, deels op nieuw uitgezette percelen aan noord- en oostzijde. Aan de westzijde grens het gemeentehuis uit 1953 aan het plein. Het is hier de schakel tussen de oude kern en de dorpsuitbreiding. Het ruimte Sint Annaplein werd ingericht als dorpspark met grasvelden, borders met bloeiende heester en een omzoming van leilinden. Later kreeg het plein een meer formele groene invulling met hagen en elkaar kruisende paden. Ondanks vernieuwingen en

wijzigingen van de in de jaren 50 gerealiseerde bebouwing bleef het beeld van een groot plein uit de wederopbouwperiode herkenbaar. Op de noordpunt van het plein sluit een bescheiden uitbreiding aan met eenvoudige geschakelde traditionalistische woningen aan rechte straatjes, in een simpele, voor de vroege naoorlogse periode kenmerkende verkaveling. Vooral de Burgemeester de Grauwstraat met de bescheiden dubbele bakstenen woningwoningen uit de jaren 50 ademt de sfeer van de vroege naoorlogse periode.

Het ensemble is cultuurhistorisch van belang als nog duidelijk herkenbaar dorpsgebied, dat de huidige structuur en bebouwingskarakteristiek dankt aan de vroege naoorlogse periode, waarin Baarle-Nassau volgens plan werd uitgebreid met een heus dorpsplein met en de eerste uitbreidingsbuurt met kleine woningen. In het bijzonder het Sint Annaplein heeft ruimtelijke betekenis als centraal element in de wederopbouw en vanwege de relatie met het gemeentehuis.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
03	Baarle-Nassau	Bebouwingslint Hoogbraak	Dorpsontwikkeling, vooroorlogse stedenbouw – bebouwingslint	Positief

De straat Hoogbraak is onderdeel van een oude uitvalsweg vanuit de kern van Baarle richting Chaam, via het gehucht Hoogbraak, gelegen op de es ten noordoosten van het dorp. Vanuit de kern van Baarle groeide pas in de loop van de 20^e eeuw een bebouwingslint. Het voert door een complex en grillig enclavegebied. Het onderhavige deel van het bebouwingslint is het enige op Nederlands grondgebied dat nog enige samenhang vertoont. Het is ook het kerngebiedje van het gehucht Hoogbraak dat eertijds een gaffelvormige structuur had. Dit is nog enigszins te zien in de huidige structuur, die deels op Nederlands, deels op Belgisch grondgebied ligt.

Het bebouwingslint bevat aan de zuidzijde nog restanten van de vroegere agrarische bebouwing (nr.7-7a) en het in België gesitueerde nr. 12-12a. Aan de noordzijde bevinden zich enkele dubbele arbeiderswoningen uit de vroege 20^e eeuw. Nr. 30 is getuige de oude zijgevel met bouwsporen van veel oudere datum. Het lint is rond 1950 aangevuld met een karakteristiek klein complex van zes dubbele woningwoningen in de stijl van de Delftse school. De kleine woningen hebben bakstenen gevels en zadeldaken tussen getrapte eindtopgevels, omlijste ingangen en hier en daar klokgevelaccenten.

Het lint vertoont nog een markante ruimtelijke samenhang en heeft enige cultuurhistorische en beeldbepalende waarde als nog enigszins gaaf historisch bebouwingslint langs de overigens nogal gewijzigde uitvalsweg. In de rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde (deels Belgisch) is de oude nederzettingsstructuur van Hoogbraak nog herkenbaar.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
04	Baarle-Nassau	Uitbreidingswijk Boschovenseweg, Willem Alexanderstraat e.o.	Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw - uitbreidingswijk	Positief

In 1865 werd gestart met de aanleg van een spoorlijn tussen Tilburg en het Belgische Turnhout. Het spoor, ook wel het "Bels lijntje" genoemd doorkruiste het destijds nog spaarzaam bebouwde dorpsgebied van Baarle-Nassau en Baarle-Hertog. Op diverse plaatsen werd het spoor gekruist door bestaande uitvalswegen en de paden over de es. Na beëindiging van de officiële dienstregeling in 1973

en een korte periode van exploitatie door de Stichting Stoomtrein Tilburg-Turnhout sloot de lijn in de jaren 80. Over grote delen van het spoor werd een fietspad aangelegd. Geleidelijk aan werd de dwars door het dorp snijdende structuur steeds minder een “obstakel” en werd ze opgenomen in de dorpsuitbreidingen. In de jaren 50 evenwel werd nog parallel aan het in dienst zijnde spoor een parallelweg aangelegd, die Baarle verbond met de gehuchten ten noorden van het dorp. De weg vormde de westelijke begrenzing van de grote uitbreidingswijk, die in de jaren 60 en 70 werd aangelegd. De wijk bestaat uit een groot aantal woonstraatjes met enkelvoudige, dubbele of in blokken geschakelde eengezinswoningen, in een halfopen verkaveling, met verspreid in de wijk een aantal kleine buurtplantsoenen met parkaanleg. Binnen de wijk ligt en drietal Belgische enclaves. De bebouwing in de wijk geeft een beeld van de bouwkundige ontwikkelingen in de periode circa 1960-midden jaren 70. De woningbouw is traditionalistisch van karakter, met bakstenen (soms in verschillende kleuren) gevels en pannendaken. Enkele kleine complexen zijn met behulp van prefab-puizen gerealiseerd.

Het ensemble heeft enige cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde als karakteristiek voorbeeld van een uitbreidingswijk uit de periode 1960-1976, met voor die tijd kenmerkend patroon, verkavelingswijze en woningtypologie.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
05	Baarle-Nassau	Bungalowpark Het Goordonk	Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw - bungalowpark	Positief

Kleinschalige villaparkontwikkeling in de vorm van een bosrijke bungalowwijk in Het Goordonk ten noordwesten van Baarle-Nassau. Het Goordonk is het restant van de voorheen uitgestrekte Baulsche, later Bosschovense Heide die in de 19^e en 20^e eeuw grotendeels werd ontgonnen, aanvankelijk deels bebost en in het interbellum deels in landbouwgrond is omgezet. Het Goordonk behield de bosvegetatie, maar de aanvankelijk nog aanwezige kleine heidevelden verdwenen uit beeld. Rond 1950-1960 kwam het aantrekkelijke groene gebied in beeld als recreatiegebied. In het hart van het gebied werd een klein bungalowpark gepland, dat vanaf circa 1960 werd bebouwd met ruime bungalowachtige huizen op grote, in het bos uitgespaarde percelen. Eenzelfde ontwikkeling is te zien langs de Oude Bredasebaan, die het bungalowpark verbindt met Baarle-Nassau. De woonhuisbebouwing (aanvankelijk kleine bungalows uit de jaren 1960, later aangevuld met grotere huizen) is op zichzelf niet zo bijzonder. De opzet met boslanen en bungalows op in het bos uitgespaarde plekken is karakteristiek voor de aanlegperiode.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
06	Baarle- Nassau	Gehucht Loveren	Dorpsontwikkeling, historische buurtschap - gehucht	Hoog

Loveren is een in oorsprong middeleeuws “esgehucht”, ontstaan aan de kruising van wegen van 's-Hertogenbosch, via Hoogstraten naar Antwerpen en van Breda naar Turnhout. Bij de nederzetting bevond zich een versterking, het kasteel Bruhese of Bruheze, dat niet meer aanwezig is. Loveren lag tot ver in de 19^e eeuw apart van de dorpskern Baarle-Nassau, maar de oude verbindingsweg tussen dorp en gehucht, de weg Loveren-Pastoor Katerstraat kreeg in de loop van de 20^e eeuw een doorgaande lintbebouwing. Op de percelen tussen de vroegere boerderijen verrezen woningen en werkplaatsen. Een deel van het bebouwingslint is Belgisch grondgebied.

Vermoedelijk was voor 1800 al een bebouwingscluster ontstaan aan de gaffelvormige aansluiting van de oude landwegen. Het driehoekige middenterrein, beplant met bomen heeft het karakter van een kleine brink (plaatse) en is hiermee een kenmerkend onderdeel van de esnederzetting.

Rond de brink bleef een markant bebouwingsbeeld intact, met verschillende verbouwde of in stijl vernieuwde boerderijen, kleine woningen, merendeels één bouwlaag met kap. Een deel van de bebouwing staat op Belgisch grondgebied. Op de brink is een oude pomp aanwezig.

Het ensemble heeft cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde als vrij gaaf voorbeeld van een de aanleg laatmiddeleeuwse brinknederzetting aan de es (akker), thans met een, ondanks de wijzigingen, samenhangende bebouwings- en groenstructuur.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
07	Baarle-Nassau	Buurtschap Boschoven	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie	Positief

Boschoven is een buurtschap ten noordoosten van Baarle-Nassau, aan de noordrand van de kamptonginningen, op de overgang naar de vroegere "Bosschovense heide". Het ensemble bestaat uit een reeksen erven met boerderijen aan weerszijden van de door de buurtschap lopende geknikte weg, die na de recente aanleg van de Boshovenring in twee delen is geknipt. De erven laten een markante afwisseling zien van oudere en nieuwe erfbebouwing, waarbij langs het noordelijke deel van de weg vooral de grote, haaks op de weg staande veeschuren kenmerkend en beeldbepalend zijn. Langs het zuidelijke deel van de weg ligt een aantal markante, deels na oorlogsschade in de vroege naoorlogse periode herstelde en aangevulde erven. Hieronder ook Boschoven 8 dat nog een deels 17^e-eeuws hoofgebouw bezit. De deels geclusterde of vrij liggende erven, vaak met karakteristieke groenelementen (hagen, markante bomen en boomgroepen, singels) worden afgewisseld door open veld, die de verwevenheid van buurtschap en open akkerland benadrukken.

Het ensemble heeft cultuurhistorische waarde als samenhangend agrarisch-historisch ensemble in het landschap ten noorden van Baarle. Ondanks wijzigingen van de bebouwing en de deels grootschalige uitbouw van de erven is de oorspronkelijke nederzettingvorm goed herkenbaar gebleven, alsmede de sterke historische en ruimtelijke verwevenheid met het open landschap.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
08	Baarle-Nassau	Buurtschap Nijhoven, Veldbraak, Keizershoek	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie	Positief

Nijhoven, Veldbraak en Keizershoek zijn drie buurtschappen ten oosten van Baarle. Nijhoven (lett. Nieuwe Hoeven) is vermoedelijk in de vroege middeleeuwen ontstaan als kleine kampnederzetting, aan een samenkomst van verschillende veldwegen, die gaffelvormig op elkaar aansluiten en in het verleden driehoekige groene ruimten omsloten, bij wijze van kleine plaatse. Aan de zuidrand van de buurtschap ligt een drinkvijver, de Buyckxe Kuil, aangelegd in 1650 als drinkwatervoorziening voor het vee, viskweekvijver en blusvoorziening. Het bebouwingsbeeld van Nijhoven wordt nog steeds bepaald door een cluster van boerenerven, overwegend met langgevelboerderijen, waarvan sommige met grote bijschuren. De weg Nijhoven gaat naar het oosten toe over in Veldbraak, een tweede buurtschap, dat vermoedelijk wat later tot ontwikkeling kwam dan Nijhoven. Veldbraak bestaat vooral uit een los bebouwingslint van (langgevel)boerderijen en jonge woningen aan weerszijden van de doorgaande weg

door de buurtschap en een concentratie rond de wegsplitsing aan de oostzijde van de nederzetting. Halverwege Nijhoven en Veldbaak bevindt zich een afsplitsing naar een derde kleine buurtschap, Keizershoek, een cluster voornamelijk boerderijen aan vertakkende veldweg, die wat betreft de westelijke armen doodloopt in de velden. Oorspronkelijk was dit een knooppunt van vele veldwegen en een kerkpad naar de kapel van Nijhoven. Ook Keizershoek had een kleine plaatse met een waterpoel. Het "brinkje" is nog enigszins herkenbaar aan de groenstructuur op de splitsing van wegen.

De drie buurtschappen vormen een samenhangend ensemble in het agrarische akkerlandschap ten oosten van Baarle. Ondanks wijzigingen van de bebouwing en de deels grootschalige uitbouw van de erven is de oorspronkelijke nederzettingvorm goed herkenbaar gebleven, alsmede de sterke historische en ruimtelijke verwevenheid met het open landschap. De doorgaande weg door de buurtschappen heeft een aantrekkelijke laanboomplanting.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
09	Baarle-Nassau	Baarle-Nassau – Grensweg en Grens	Verkeer en vervoer, vooroorlogse planmatige stedenbouw - stationsbuurt	Hoog

In 1865 werd gestart met de aanleg van een spoorlijn tussen Tilburg en het Belgische Turnhout. Het spoor, ook wel het "Bels lijntje" genoemd doorkruiste het destijds nog spaarzaam bebouwde dorpsgebied van Baarle-Nassau en Baarle-Hertog en kruiste ten zuiden van het dorp de rijksgrens. Na beëindiging van de officiële dienstregeling in 1973 en een korte periode van exploitatie door de Stichting Stoomtrein Tilburg-Turnhout sloot de lijn in de jaren 80. Over grote delen van het spoor werd een fietspad aangelegd.

Pas in 1904-1906 stichtte de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen een stuk grond bij de rijksgrens om er een spoorwegstation met douanefaciliteiten, goederenloods, locomotievenloods met draaischijf en emplacement in te richten, bestemd voor personen én goederenvervoer. Hierbij werd samengewerkt met de Belgische Spoorwegen. De accommodatie moest het goederenvervoer via Roosendaal ontlasten en belangrijke schakel vormen in het reizigersvervoer tussen Amsterdam en Parijs. Station Baarle-Nassau Grens diende tot 1934 in het personenvervoer, in 1973 reeds de laatste goederentrein. Van het gesloopte station resteren delen van de perrons. Ook de goederenloods resteert en in het bosperceel aan de westzijde is een rangeerschijf behouden gebleven. Bij het emplacement werd in 1906 langs de Grensweg een reeks dienstwoningen gebouwd, bestemd voor het spoorwegpersoneel. Deze vormen met de restanten van het perron en de goederenloods een markant historisch ensemble. Overigens spelen ook de op Belgisch grondgebied gebouwde dienstwoningen aan Grens een beeldbepalende rol in het totaalensemble.

Het ensemble is van cultuurhistorische waarde als herinnering aan het spoorverleden van de grensregio en is van belang vanwege hun bijzondere stichtings- en gebruiksgeschiedenis. Het bestaat uit een groot aantal in meer of minder gave staat aanwezige gebouwen en artefacten die in directe relatie tot bekende Station Baarle-Nassau Grens zijn ontstaan.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
10	Baarle-Nassau	Buurtschap Hoogeind - Eikelenbosch	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie	Positief

Ensemble van twee gehuchten in een oude kamptonginning, ontstaan op de overgang van het akkerareaal naar de woeste gronden. Thans bestaan ze uit losse lintbebouwingen van boerderijen en enkele woonhuizen langs de wegen Eikelenbosch en Hoogeind. Tussen de erven bevinden zich kleine akkers en weiden, die doorzichten bieden op het open akkerlandschap. Er zijn nog enkele historische boerderijen aanwezig, meest van het langgeveltype, en enkele opvallende grote schuren.

Het ensemble heeft enige cultuurhistorische waarde als samenhangend agrarisch-historisch ensemble in het landschap ten westen van Baarle. Ondanks wijzigingen van de bebouwing en de deels grootschalige uitbouw van de erven is de oorspronkelijke nederzettingvorm goed herkenbaar gebleven, alsmede de sterke historische en ruimtelijke verwevenheid met het open landschap.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
11	Baarle-Nassau	Gorpeind	Bestuur en recht, naoorlogse planmatige stedenbouw, marechausseekazerne	Hoog

Voor de in 1946 opnieuw opgezette brigade Baarle Nassau van de Koninklijke Marechaussee werd begin jaren 50 een nieuwe politiepost ingericht aan het Gorpeind. Het pand, een vrijstaande woning en een blokje van drie dienstwoningen kwamen te staan aan een half rond gebogen straatje terzijde van de weg Gorpeind. Het straatje omgeeft een plantsoen met grasveld, borders, enkele bomen en een vlaggenstok. Ook aan de westzijde van Gorpeind werd een woning gebouwd.

Het ensemble is van cultuurhistorische waarde als tastbare herinnering aan de aanwezigheid van de Koninklijke Marechaussee in het complexe grensgebied rond Baarle-Nassau. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang tussen de markante structuur (plantsoen, gebogen straat) en de uit de jaren 50 daterende bebouwing.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
12	Baarle-Nassau	Buurtschap Driehuizen	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie	Positief

Driehuizen is een buurtschap ten noordoosten van de kern van Baarle-Nassau. Het is onderdeel van een rij buurtschappen langs de Oordeelsestraat, die naar het zuidwesten toe eindigt in de kern van Baarle-Nassau en een belangrijke ontsluitingsweg vormde voor de akkers en verderop gelegen heidevelden rond Baarle. Langs de weg ontstonden diverse clusters van boerderijen. Het oostelijk gelegen Driehuizen, aan de splitsing Driehuizen, Pineind en Klein Bedaf biedt nog een aaneengesloten reeks kleine boerderijen met schuren die een samenhangend bebouwingsensemble vormen langs de licht gebogen weg.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
13	Baarle-Nassau	Bredaseweg - Huisvennen	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie – ontginning met boerderijen en jachthuizen	Hoog

Vanaf de late 19e eeuw kwam een grote golf heideontginningen opgang. De ontginning van de Baulsche Heide is er daar één van. De vennen werden drooggelegd, de afwatering werd verbeterd door het graven van sloten en de bodem werd geschikt gemaakt voor bebouwing voor de productie van

mijnhout of omgezet in landbouwgrond. Nadat de koopman Ch. Mayer in 1869 de gebieden aan weerszijden van de als bestaande weg van Baarle-Nassau naar Breda had verworven werd een begin gemaakt met de ontginning van het gebied. Het gebied werd rechtlijnig verkaveld, ontsloten door (bomen)lanen en grotendeels beplant met productiebos. Mayer bouwde er het nog bestaande Hooghuis (1873), middelpunt van een buitenplaats, later een rentmeesterswoning en Sint-Franciscusklooster. Het zuidelijker gelegen Huisvennen werd in 1913 aangekocht door Henricus van Meer. Hij liet eveneens een jachthuis bouwen, Antoinette. In de loop van de eerste helft van de 20^e eeuw werd het gebied verder ontgonnen en de uitgestrekte bospercelen werden omgezet in landbouw- en weidegrond. Van Meer liet verschillende pachtboerderijen bouwen op de nieuwe ingerichte landbouwpercelen, vooral aan de westzijde van de Bredaseweg. De erven liggen alle op gelijke afstand van de openbare weg, met een grote weide aan de voorzijde. Ze zijn bereikbaar via korte bomenlanen. Enkele boerderijen dateren nog uit deze vroege periode, sommige zijn echter sterk verbouwd of volledig vernieuwd. De rij van erven is echter nog goed herkenbaar.

Het ontginningsgebied met de “jachthuizen”, de erven en het boerderijenensemble is nog goed herkenbaar en toont in de verschillende inrichtingen (bospercelen, landbouwgronden, weiden) de verschillende fasen in de ontwikkelings- en gebruiksgeschiedenis. Het ensemble heeft hierdoor cultuurhistorische waarde. Tevens zijn er bijzondere ruimtelijke waarden aanwezig, in de vorm van de redelijk gaaf gebleven hoofdstructuur, de afwisseling van bos- en landbouwpercelen, markante bomenlanen en houtsingels en de in lijn geordende agrarische erven.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
14	Ulicoten	Historische dorpskern Ulicoten	Dorpsontwikkeling, vooroorlogse stedenbouw – bebouwingslint -dorpskern	Hoog

Het dorp Ulicoten is ontstaan op een dekzandrug, te midden van middeleeuwen kampontginningen in het westelijke deel van de gemeente Baarle-Nassau. Het gehucht kreeg in 1444 toestemming voor de bouw van een kapel. In de loop der eeuwen groeide de nederzetting langs de weg tussen Baarle en Meerle, waarbij kleine bebouwingclusters, vooral met boerderijen, ontstonden bij de kapel en bij de gaffelvormige wegsplitsingen ten oosten en ten westen van de kapel. Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw breide het dorp als lint verder uit langs de Dorpsstraat. Pas na 1950 kwam enige bebouwing te staan langs de op de Dorpsstraat aantakende zijwegen die de akkers ten noorden en zuiden van Ulicoten invoerden. Het beeld van het langs de Dorpsstraat ontwikkelde dorp is nog steeds goed herkenbaar. De lintbebouwing bestaat uit een mix van voormalige boerderijen, oudere dorpswoningen, gebouwen met een bijzondere functie (kerk, school, café, winkel), waarbij opvalt dat de meeste panden één of twee bouwlagen hebben en een dak evenwijdig aan de straat. De oude bebouwing wordt op veel plekken onderbroken door recente panden, maar deze doorbreken de bebouwingskarakteristiek niet.

Het ensemble heeft cultuurhistorische waarde als karakteristiek historisch bebouwingslint in de dorpskern van Ulicoten, ontwikkeld uit het oorspronkelijke kampontginningsgehucht. In het lint bevinden zich nog verschillende gebouwen met een agrarische voorgeschiedenis, maar ook tal van objecten die getuigen van de latere dorpsontwikkeling tot klein verzorgend centrum in de omgeving.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
15	Ulicoten	Buurtschap Oude Strumpt	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie	Hoog

Buurtschap in de oude kamponginning ten zuidwesten van Ulicoten. Het ensemble bestaat uit een bebouwingscluster van boerderijen ten noorden van de weg Oude Strumpt, gevormd rond een kleine plaatse en het aan de kruising met de Postelsestraat gelegen pand 't Klompke, een voormalige langgevelboerderij waar tot 1914 ook een café was gevestigd. Ten zuidwesten van 't Klompke bevindt zich een markante bakstenen veldkapel, toegewijd aan O.L. Vrouw van Fatima.

Het ensemble heeft enige cultuurhistorische waarde als samenhangend agrarisch-historisch ensemble in het landschap ten westen van Baarle. Ondanks wijzigingen van de bebouwing en de deels grootschalige uitbouw van de erven is de oorspronkelijke nederzettingvorm goed herkenbaar gebleven, alsmede de sterke historische en ruimtelijke verwevenheid met het open landschap.

Figuur 56. Oude Strumpt. (MAB, 2024).

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
16	Ulicoten	MOB-complex	Oorlog en defensie, MOB-terrein	Hoog

Ulicoten B is onderdeel van het Munitiemagazijn Ulicoten, een voormalig munitieopslagcomplex, verdeeld over drie locaties, Ulicoten A, B en C, aangelegd in 1956. Complex B is het enige dat nog grotendeels intact is gebleven en is herbestemd als civiele inrichting voor activiteiten met explosieven. Het complex bestaat uit een rechthoekig terrein met 17 rechthoekige éénlaags bakstenen loodsen en 14 kleinere éénlaags bijgebouwen onder zadeldaken, op regelmatige afstand van elkaar geplaatst aan drie parallelle wegen in een bebost terrein.

Het ensemble is van cultuurhistorische waarde als relict van en herinnering aan de periode van de Koude Oorlog, waarin de munitiebevoorrading van de gehele Nederlandse krijgsmacht werd verbeterd. Zeldzaamheidswaarde als het laatste vrijwel intact gebleven militairmagazijn complex in de gemeente.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
17	Castelré	Buurtschap Castelré	Landbouw en bosbouw, historische bebouwingsconcentratie - gehucht	Hoog

Kleine agrarische kern op het dekzandplateau, waar de kampongtingingen uit de vroege middeleeuwen in later tijd aaneengroeiden tot grotere open akkercomplexen. De bolle akker van Castelré heeft zijn oorspronkelijke karakter goed behouden. De kern van Castelré, bestaande uit een groep boerderijen, ontwikkelde zich aan de noordrand van de akker, vlakbij de beemden. Het verkavelingspatroon bleef hier goed intact. De nederzetting ontwikkelde zich langs enkele gaffelvormige knooppunten van land- en akkerwegen. Op de verwijde wegaansluitingen lagen kleine plaatsen, waarvan die op de aansluiting van de Schooreindseweg op Groeske nog herkenbaar is. De bebouwing bestaat uit een opmerkelijke variatie van boerderijtypen: oude hallehuizen, langgevelboerderijen en overgangstypen daarvan, L-vormige hoeves en samengestelde panden. Erven met hagen, oud geboomte, boomsingels en tussen de bebouwing gelegen weides benadrukken het groene karakter van Castelré. Op verschillende plekken zijn er fraaie doorzichten naar de grote akker.

Castelré heeft een hoge cultuurhistorische waarde als samenhangend agrarisch-historisch ensemble in open akkerlandschap in de westhoek van de gemeente. Het bebouwingsbeeld is gaaf. De oorspronkelijke nederzettingvorm goed bewaard gebleven, alsmede de sterke historische en ruimtelijke verwevenheid met de akker.

Figuur 57. Castelré, Groeske. (MAB, 2024).

7 Beleidsadviezen

7.1 Inleiding

Op basis van de uitgevoerde inventarisaties en waarderingen kunnen enkele aanbevelingen worden gedaan ten aanzien van de omgang met deze cultuurhistorische of erfgoedwaarden. De beleidsadviezen zijn in dit hoofdstuk opgedeeld naar enerzijds het cultuurlandschap en anderzijds de bouwkunst en stedenbouw. Onder het onderdeel cultuurlandschap is ook aandacht voor plekken waar landschappelijke en (steden)bouwkundige waarden bij elkaar komen. Bij de adviezen proberen we ook aan te sluiten bij de Omgevingsvisie van de gemeente, met name de paragrafen 1.3 en 2.4.⁸⁴

De adviezen ten aanzien van cultuurlandschap focussen op hoe de landschappelijke kwaliteiten meegenomen kunnen worden in het omgevingsplan en (daarmee) bij nieuwe ontwikkelingen in de fysieke leefomgeving. Ook worden adviezen gegeven over manieren waarop in andere beleidsterreinen dan (de regels voor) de fysieke leefomgeving, gebruik kan worden gemaakt van deze cultuurhistorische waardenkaart.

Bij de adviezen ten aanzien van bouwkunst en stedenbouw ligt de focus enerzijds op actualisering en herijking van de gemeentelijke monumentenlijst en anderzijds op bescherming van stedenbouwkundige ensembles.

De gebieden, elementen en objecten waarop de adviezen betrekking hebben zijn weergegeven op kaartbijlage 5: beleidsadvieskaart.

7.2 Cultuurlandschap

7.2.1 Vertaling naar omgevingsplan

1. Gebruik de beschrijvingen van de gebiedskarakteristieken (hst. 4) als toetsingskader voor vergunningen. Dit kan door deze gebiedskarakteristieken op te nemen in het omgevingsplan en te stellen dat nieuwe ontwikkelingen hieraan geen afbreuk mogen doen of deze juist moeten versterken. Deze kwaliteiten van de fysieke leefomgeving kunnen ter inspiratie meegenomen worden in nieuwe ontwikkelingen. Op deze manier kan ook de kwaliteit van gebieden die in de huidige waardering minder hoog scoren verhoogd worden.
2. Verhef (een beargumenteerde selectie van) de zeer hoog gewaardeerde gebieden tot 'gemeentelijk beschermd cultuurlandschap', vergelijkbaar met 'gemeentelijk beschermd dorpsgezicht' (zie punt 3). In deze gebieden zou – ingevolge artikel 5.130 van het Besluit kwaliteit leefomgeving – het cultuurlandschap leidend moeten zijn bij ontwikkelingen in de fysieke leefomgeving. Zie ook punt 7 voor wat dit concreet betekent. In het bijzonder denken we aan het hele dal van het *Merkske*, inclusief de *Manke Gooren*, voor deze status. Exacte begrenzingen zouden in aanloop naar de aanwijzingsprocedure moeten worden vastgesteld en zijn mede afhankelijk van visuele en functionele relaties met de kern van deze gebieden. Het *Merkske* is als zoekgebied weergegeven op de beleidsadvieskaart.
3. Plaatsen waar (zeer) hoog gewaardeerde landschappen en hoog gewaardeerde stedenbouwkundige ensembles bij elkaar komen, zoals bij *Castelré*, *Loveren* en *Huisvennen*, zouden beschermd kunnen worden als gemeentelijk beschermd dorpsgezicht. In een beschermd dorpsgezicht gaat de bescherming verder dan de onder punt 2 genoemde

⁸⁴ Kroes e.a., 2024.

bescherming van zeer hoog gewaardeerde gebieden. Vanzelfsprekend valt een deel van die gebieden binnen de beschermde dorpsgezichten, waarbij dat beschermingsregime prevaleert. Het precies begrenzen van de beschermde dorpsgezichten zou in de aanloop naar de aanwijzingsprocedure moeten gebeuren en is mede afhankelijk van de visuele relaties met de kern van deze gebieden. Ook kunnen bij het bepalen van de grenzen afwegingen gemaakt worden ten aanzien van de ontwikkeling van aangrenzende gebieden. Door deze bijvoorbeeld wel binnen de grenzen van het beschermd dorpsgezicht te laten vallen kan de beschermde status gebruikt worden om de kwaliteit van deze gebieden te verhogen.

Bij het aanwijzen van een beschermde status voor de Huisvennen moet ook rekening gehouden worden met het feit dat dit gebied door de provincie is aangewezen als 'cultuurhistorisch waardevol gebied'. Zoekgebieden voor beschermde dorpsgezichten zijn op de beleidsadvieskaart aangegeven.

4. Wanneer de hiervoor genoemde beschermingsregimes daartoe ontoereikend zijn, bijvoorbeeld wanneer zaken buiten een beschermd cultuurlandschap of dorpsgezicht liggen, kunnen ook individuele waardevolle landschapselementen opgenomen worden in het omgevingsplan. Het gaat hierbij vooral om landschappelijke groenstructuren, waterlopen en (onverharde) wegen. De aanwezigheid van opgaand groen – op zichzelf staand of langs wegen of waterlopen – heeft een zeer grote invloed op het landschapsbeeld. Wegen en waterlopen zijn belangrijk voor de ruimtelijke structuur. De breedte en verharding (of juist de afwezigheid daarvan) van wegen speelt een belangrijke rol bij de beleving van het landelijk gebied. Door opname van deze elementen en hun karakteristieken in het omgevingsplan worden deze landschappelijke kwaliteiten geborgd.
5. Leg de gebieden waar geen bebouwing zichtbaar is vast in het omgevingsplan. Voor deze gebieden wordt een algeheel bouwverbod opgenomen om deze bijzondere ruimtelijke kwaliteit te waarborgen. Het inventariseren van gebieden waar geen bebouwing zichtbaar is vormde geen onderdeel van deze cultuurhistorische waardenkaart. Evenwel hebben we op de beleidsadvieskaart zoekgebieden aangegeven waar deze bijzondere ruimtelijke kwaliteit aanwezig zou kunnen zijn.
6. De bufferzone van het werelderfgoed Wortelkolonie is aangewezen als natuureservaat, met actief hoogveen, bossen en beekdalen.⁸⁵ Zeker in de bossen en het beekdal van het Merkske is er ruimte om deze natuurkwaliteiten te combineren met die van het (beschermde) cultuurlandschap. Beide kunnen elkaar hier versterken. Bepaalde – met name historische – vormen van onderhoud hebben positieve effecten op de biodiversiteit. Een en ander zou in nauwe samenwerking met andere beleidsterreinen moeten plaatsvinden.
7. In de onder de punten 2 en 3 bedoelde gebieden moet de initiatiefnemer van een nieuwe ontwikkeling (zoals de bouw van een nieuwe woning) aantonen (door onderzoek van een onafhankelijk deskundige, zoals een landschapshistoricus of een historisch-geograaf) dat zijn ontwerp aan de gestelde eisen voldoet. Eventueel kan op basis van het onderzoek het ontwerp aangepast worden. Het loont hierbij om erfgoed al in een vroeg stadium mee te nemen in het ontwerpproces ("bodem, water en erfgoed sturend"),⁸⁶ en de uitkomsten van dit onderzoek als inspiratie voor het ontwerp gebruiken. De gemeente is bij deze ontwikkelingen bevoegd gezag. De toetsing gebeurt ambtelijk, waarbij de gemeentelijke adviescommissie – als adviesorgaan van het college – een rol krijgt toebedeeld.

⁸⁵ UNESCO, 2023, 6 & map 5.2.A.

⁸⁶ Prof. dr. ir. Theo Spek, hoogleraar landschapsgeschiedenis, 26 maart 2025, tijdens een voordracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

8. Bij initiatieven die niet binnen het omgevingsplan passen moet erfgoed op eenzelfde manier worden meegenomen.

7.2.2 Ontwerp- en beheershandreikingen

9. Gebruik de kennis die deze cultuurhistorische waardenkaart biedt over de ontstaansgeschiedenis van het (cultuur)landschap bij de in § 2.4 van de Omgevingsvisie gestelde doelen ten aanzien van het buitengebied. Maak niet alleen bodem en water, maar ook het inherent daaraan zijnde erfgoed leidend bij de (her)inrichting van het landschap: “bodem, water en erfgoed sturend” (zie punt 7).
10. Met het terugbrengen van historische gewassen en teeltmethoden in de waardevolle gebieden kan het historische karakter van deze gebieden versterkt worden. Hiervoor zou de gemeente lokale initiatieven kunnen aanmoedigen en ondersteunen met raad en daad. Deze gewassen en methoden kunnen het karakter van streekproducten, en daarmee het bourgondisch karakter van de gemeente, een impuls geven. Voor naamgeving zou teruggegrepen kunnen worden op historische toponiemen
11. Met het behoud van onbebouwde percelen in bebouwingslinten, het beperken van de hoeveelheid en grootte van de bebouwing en hun vormgeving, alsmede passend materiaalgebruik en gebruik van groen in de openbare ruimte wordt de prestedelijke herkenbaarheid van de bebouwde kernen – met name die delen die nog een landelijk karakter hebben – behouden en versterkt.
12. Gebruik verdwenen historisch groen als inspiratie voor nieuw aan te leggen landschappelijke groenstructuren. Hiermee wordt het historische karakter van gebieden versterkt.

7.2.3 Overig

13. De enclaves zijn een van de unieke kernkwaliteiten van Baarle-Nassau. Maak ook in het buitengebied de enclavegrenzen zichtbaar, bijvoorbeeld door de plaatsing van grenspalen. Deze zouden een eigentijdse interpretatie van de standaard grenspalen langs de Nederlands-Belgische grens kunnen zijn om aan te geven dat ze niet onderdeel zijn van de 19^e-eeuwse grensbepalingen.
14. Denk na over het ontsluiten van de informatie uit de cultuurhistorische waardenkaart voor een breder publiek. Plaats deze informatie in historisch-ruimtelijke context. Mogelijkheden zijn bijv. toeristische routes, een magazine, een landschapsbiografie of een storymap met webviewer (als publieksvariant van het digitaal stelsel van de Omgevingswet). Hiermee wordt ook aangesloten bij een van de gedachtes achter de Omgevingswet: inspireren van initiatiefnemers.
15. De gemeente dient het goede voorbeeld te geven en ook in al haar (ruimtelijke) ontwikkelingen cultuurhistorie een rol te laten spelen. Dat betekent onder meer, dat cultuurhistorie een rol speelt bij projecten van de gemeente of bij het beheer c.q. herinrichting van de openbare ruimte.

7.3 Bouwkunst en stedenbouw

7.3.1 Actualisering en herijking van de gemeentelijke monumentenlijst

Inleiding

De cultuurhistorische waardenkaart biedt een onderbouwing voor een eventuele actualisering en herijking van de gemeentelijke monumentenlijst. De getrapte indicatieve waardering aan de hand van een set beproefde cultuurhistorische criteria geeft een helder inzicht in de waarden van het geïventariseerde erfgoed.

De gemeente Baarle-Nassau telt 15 objecten die ingeschreven staan in het register van rijksmonumenten. De gemeente heeft 40 objecten aangewezen als gemeentelijk monument. Het erfgoedbeleid heeft als doel om te komen tot een goede representatie van het cultureel erfgoed in de lijst met beschermde objecten.

Onderbouwing inventarisatie

De inventarisatie is gemeentebreed (omvat dus de kernen en het buitengebied) en is categoriaal uitgewerkt, zodat onderlinge vergelijking met ook de landschappelijke inventarisatie van uiteenlopende erfgoedcategorieën en voor de gemeente Baarle-Nassau specifieke thema's mogelijk is.

Voor de inventarisatie zijn gebouwde objecten en complexen onderzocht. Alle rijks- en gemeentelijke monumenten zijn ook volgens dezelfde methodiek geïventariseerd. Hiermee is sprake van een uniforme werkwijze en wordt inzichtelijk of de monumentenstatus nader onderzocht moet worden en of de aanwijzing bijdraagt aan een evenredige verdeling van objecten. De gemeente Baarle-Nassau heeft geen karakteristieke of beeldbepalende panden aangewezen.

Inventarisatie CHWK	Totaal	H	P	B
Rijksmonumenten	15	15	0	0
Gemeentelijke monumenten	40	40	0	0
Nieuwe inventarisaties CHWK	302	28	272	2

Tabel 14. Aantallen geïventariseerde rijks- en gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en nieuwe items en hun waardering: H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde.

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten (samen 55 stuks) is een groot aantal nieuwe objecten in de inventarisatie opgenomen, in totaal 302 stuks. Deze nieuwe inventarisaties zijn naar voren gekomen op basis van veldwerk, studie van relevante literatuur, landelijke en lokale erfgoedlijsten en input van de heemkundekring.

De indicatieve waardering geeft een helder inzicht in de aard en omvang van het totaal aan gebouwd erfgoed in Baarle-Nassau. De inventarisatie brengt ook erfgoed onder de aandacht, dat in de eerdere monumentenaanwijzingsrondes onderbelicht is gebleven. Te denken valt aan erfgoed uit de periode van het interbellum en die uit de wederopbouwtijd.

Uit de selectie en getrapte waardering blijkt welke objecten en complexen dusdanig hoge cultuurhistorische waarden bezitten, dat ze een aanvulling kunnen betekenen voor de gemeentelijke monumentenlijst. In het herijkingsproject zijn het deze items die nader onderzoek van de aanwezige monumentwaarden verdienen.

Ook de rijks- en gemeentelijke monumenten zijn volgens de genoemde methodiek gewaardeerd. Speciaal voor het gemeentelijke monumentenbestand geldt, dat op deze manier duidelijk wordt of de beschermde status nog steeds terecht dan wel inmiddels twijfelachtig is. Dit laatste bijvoorbeeld als gevolg van ingrijpende wijzigingen of zelfs sloop. Hiervan is in Baarle-Nassau echter geen sprake. Ook is duidelijk geworden of zich op erven of percelen van rijks- en gemeentelijke monumenten objecten bevinden, die thans niet beschermd zijn, maar wel instandhouding verdienen.

Potentiële gemeentelijke monumenten

De inventarisatie is de basis voor verdere selectie van te beschermen erfgoed, bijvoorbeeld via aanwijzing tot gemeentelijk monument.

De categorie hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H) omvat hoog waardevolle objecten, waarvan de kans groot is dat ze na nader onderzoek en toetsing voldoende waarden blijken te bezitten voor aanwijzing als gemeentelijk monument, wanneer men wil overgaan tot actualisering en uitbreiding van de gemeentelijke monumentenlijst.

In de gemeente Baarle-Nassau gaat het om 28 objecten met een hoge indicatieve waarde, die op dit moment geen bescherming genieten. Hieruit kan de selectie worden gemaakt van objecten die in aanmerking komen voor een nader onderzoek en waardering.

De selectie van de potentiële gemeentelijke monumenten kan worden ondersteund met de inzet van de gemeentelijke adviescommissie en de heemkundekring, die hierbij desgewenst ook de objecten met een positieve waardering kunnen betrekken. Zo kan een afgewogen en breed gedragen keuze worden gemaakt, waarbij ook kan worden gekeken naar de (over)vertegenwoordiging van bepaalde categorieën, bouwtypen of tijdspannes in de lijst en de spreiding over het gemeentelijk grondgebied.

De uiteindelijk geselecteerde potentiële monumenten dienen verder te worden onderzocht en aan de hand van monumentenwaarderingscriteria getoetst, met de inzet van bijvoorbeeld aanvullend bouwdoosonderzoek en uitgebreid veldwerk met ex- en interieurbezoek. Met de verkregen informatie kunnen redengevende omschrijvingen worden samengesteld, als eerste stap in de aanwijzingsprocedure, een en ander zoals is vastgelegd in § 2 van de Erfgoedverordening Baarle-Nassau 2024.

In de waardering voor de cultuurhistorische waardenkaart is gebleken dat zich binnen het huidige bestand gemeentelijke monumenten geen objecten bevinden die daarvoor eigenlijk te weinig waarden bezitten.

Karakteristieke of beeldbepalende panden

Van 272 objecten is geconcludeerd dat ze een positieve (middelhoge) of beeldbepalende/karakteristieke erfgoedwaarde (P) bezitten. Het zijn in alle gevallen nieuwe inventarisaties in de cultuurhistorische waardenkaart en karakteristieke objecten die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van grote betekenis zijn voor de gemeente Baarle-Nassau en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. Deze objecten kunnen als cultuurhistorisch waardevolle (of karakteristieke dan wel beeldbepalende) panden in het omgevingsplan worden opgenomen. De cultuurhistorische waarden worden op deze wijze planologisch geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie en karakteristieke gevelelementen.

Deze adviezen gelden ook voor objecten met een (zeer) hoge erfgoedwaarde die uiteindelijk niet worden geselecteerd voor de gemeentelijke monumentenlijst.

Monumentenbiotoop

Er wordt geadviseerd om te komen tot beleid ten aanzien van een passende zorg voor beschermde monumenten in hun omgeving. De bescherming van de omgeving van cultureel erfgoed kan in het omgevingsplan worden geregeld. De monumentenbiotoop geeft de gemeente de kans om te sturen op de kwaliteit van de omgeving van het monument. Hiermee wordt recht gedaan aan de daadwerkelijke beleving van het object, in samenhang met de ruimtelijke en historische context.

Op weg naar het beschermen van de monumentenbiotoop zijn verschillende belangrijke stappen te zetten:

1. het definitief vaststellen van het monumentenbestand (eventueel aangevuld met karakteristieke of beeldbepalende objecten), waarvan de monumentenbiotoop dient te worden vastgesteld;
2. het analyseren en bepalen van welke omgeving (omvang) van de monumenten tot de biotoop behoren;
3. het formuleren van beleid en regels, afgestemd op de keuzes in stap 2 en het ambitieniveau van de gemeente.

Voor stap 1 is de cultuurhistorische waarden-/beleidskaart het uitgangspunt. Het is dan ook logisch om met het vaststellen van de monumentenbiotoop van start te gaan wanneer deze kaart is voltooid. De volgende stap omvat het analyseren, bepalen en karteren van de werkingsgebieden van de afzonderlijke monumenten of ensembles van monumenten. We adviseren hiervoor een maatwerkaanpak, afgestemd op de positie en de betekenis van de monumenten. Te denken valt dan aan eenvoudige en objectgerichte duiding van vlakken rond solitaire monumenten die verder niet in een hoogwaardevolle context of structuur staan of in een sterk verstoorde omgeving. In het geval van bijzondere erfgoedensembles (bijvoorbeeld potentiële beschermde dorpsgezichten, bijzondere en waardevolle stedenbouwkundige of waardevolle cultuurlandschappen, zoals weergegeven in deze cultuurhistorische waardenkaart) dient de monumentenbiotoop juist te worden gedefinieerd vanuit de omgeving. De geïnterpreteerde bouwkunstensembles kunnen daarvoor worden ingezet als werkingsgebieden. Ten slotte zullen er monumenten zijn die een nog verfijndere of aanvullende aanpak vragen, waarbij ruimtelijke, functionele en visuele relaties in beeld worden gebracht (denk aan molenbiotopen, visuele relaties tussen monument en omgeving door zichtassen, solitaire positie of landmarkbetekenis), blikvelden en panorama's.

Onderzoeksverplichting

Overweeg een onderzoeksplicht via verdiepend cultuurhistorisch deelonderzoek. Een deelonderzoek kan bestaan uit een waardenstellend gebiedsonderzoek, een cultuurhistorische verkenning, bouwhistorisch onderzoek of kleur- en interieuronderzoek. Ook kan een onderzoek naar groen (parken, tuinen, groenstructuren in wijken) waardevol zijn. Door dit verdiepend onderzoek in een vroeg stadium in te zetten in het planproces kunnen aanwezige bekende én nu nog onbekende waarden (beter) worden geborgd en ingepast. Het onderzoek optimaliseert de plantoetsing. Tevens levert het verdiepende onderzoek vaak inspirerende informatie voor de ontwerper en is het een verrijking van de historische kennis in de gemeente Baarle-Nassau.

Bouwhistorisch onderzoek kan als regel/voorschrift in het omgevingsplan worden opgenomen. Daarvoor is een bouwhistorische verwachtingskaart, gerelateerd aan een volledig overzicht van de waardevolle historische bouwkunst een hulpmiddel. In de thans aan de cultuurhistorische waardenkaart toegevoegde bouwkunstinventarisatie is aan alle objecten van voor 1850 een voorlopige bouwhistorische verwachtingswaarde gekoppeld. Dit is gedaan op basis van bronnenonderzoek (beschrijvingen, documentaties) en fysieke waarnemingen. Uiteraard kunnen ook waardevolle jongere gebouwen in aanmerking komen voor bouwhistorisch onderzoek.

Verduurzaming cultuurhistorisch waardevolle bebouwing

Verduurzaming is het toekomstbestendig maken van historische bebouwing. De kern van energiebesparing bestaat uit een goede isolatie en een efficiënt verbruik. Het isoleren van cultuurhistorisch waardevolle bebouwing is altijd maatwerk en vereist specifieke deskundigheid. Geadviseerd wordt om als gemeente in te zetten op het stimuleren van deskundige advisering over verduurzaming van monumenten c.q. hulp van eigenaren. De gemeente kan een bijdrage leveren aan de beschikbaarheid van die deskundigheid vanuit externe organisaties.

In dit kader is ook het uitwerken van een visie op zonne-energie (plaatsing zonnepanelen) met aandacht voor cultuurhistorische waarden bebouwing raadzaam: waar kan het (“ja, mits”, “nee, tenzij” en “nee”). Hoofdpijn is dat hoe minder zichtbaar vanaf de openbare weg, hoe meer er mogelijk is.

Funcieverandering boerderijen

Zinvol hergebruik van historische boerderijen en bijgebouwen geeft nieuwe kansen voor het voortbestaan van cultuurhistorische waarden. Dat hoort bij de revitalisering van het platteland. Dat kan door bijvoorbeeld door planologische ruimte voor extra functies te maken en tegelijkertijd door extra woningen mogelijk te maken als gevolg van splitsing van erven of gebouwen (veelal boerderijen). We adviseren om dit mee te nemen in het omgevingsplan.

Gericht stimuleren instandhouding gebouwd erfgoed

Het gericht stimuleren van een adequate instandhouding van het gebouwde erfgoed kan verrommeling en (onbewust) vernietigen van het bouwkundige erfgoed door ondeskundige ingrepen tegengaan. Het voorkomt het verdwijnen van waardevolle bouwconstructies, materialen en interieurs.

Stel een informatieve en inspirerende handleiding met uitvoeringsvoorschriften en tips voor behoud en herstel van beschermde monumenten en karakteristieke panden. Deze handleiding is te gebruiken als leidraad bij restauratie, opknappen en herbestemming van dit erfgoed, én als toetsingsinstrument door de gemeente. De handleiding biedt technische uitvoeringsvoorschriften, maar geeft ook inspirerende informatie over materiaal- en kleurgebruik.

7.3.2 Beschermde stads- en dorpsgezichten

De gemeente Baarle-Nassau heeft geen van rijks- of gemeentewege beschermde dorpsgezichten.

7.3.3 Stedenbouwkundige ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn 17 bijzondere “stedenbouwkundige ensembles” gedefinieerd.

Inventarisatie ensembles CHWK	Totaal	H	P	B
Beschermde dorpsgezicht	0	0	0	0
Ensemble zonder status	17	9	8	0

Tabel 15. Aantallen geïnventariseerde stedenbouwkundige ensembles en hun waardering: H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde.

Er zijn verschillende mogelijkheden denkbaar voor instandhouding van bijzondere ruimtelijke waarden in deze ensembles:

Aanwijzing gemeentelijk beschermd dorpsgezicht

Aanwijzen als gemeentelijk beschermd (dorps)gezicht op basis van de erfgoedverordening (en op basis van artikel 5.130 van het Besluit kwaliteit leefomgeving) voor de hoogst gewaardeerde gebieden en ensembles. Bescherming van de kernkwaliteiten van een gemeentelijk beschermd dorpsgezicht wordt geborgd door opname van gedetailleerde regels in het omgevingsplan voor specifieke (ruimtelijke) kenmerken, zoals bouwhoogtes en bouwvolumes, historische rooilijnen, stedenbouwkundige verkaveling, beeldbepalende panden, dakvormen, kleurgebruik, tuinen en parken en groenelementen- en structuren. Dit sluit aan bij het in de vorige paragraaf gegeven advies over bescherming van plekken waar stedenbouwkundige en landschappelijke waarden bij elkaar komen als gemeentelijke beschermd dorpsgezicht.

Planologische bescherming van kernkwaliteiten in het omgevingsplan

Planologische bescherming met globale en/of specifieke regels in het omgevingsplan:

Minimale planologische variant: Een status 'waarde-cultuurhistorie' voor alleen de zeer hoog gewaardeerde stedenbouwkundige gebieden/ensembles. Opstellen van heldere en eenduidige planregels.

Tussenvariant: Een status 'waarde-cultuurhistorie' voor de zeer hoog en hoog gewaardeerde stedenbouwkundige gebieden/ensembles, met een wisselende zwaarte van de borging (strenger in zeer hoog gewaardeerde gebieden dan in de hoog gewaardeerde). Opstellen van heldere en eenduidige planregels.

Maximale planologische variant: Een status 'waarde-cultuurhistorie' voor de zeer hoog, hoog en positief gewaardeerde stedenbouwkundige gebieden/ensembles, met een wisselende zwaarte van de borging (strenger in zeer hoog gewaardeerde gebieden, minder streng in de hoog gewaardeerde en mild in gemiddeld gewaardeerde). Opstellen van heldere en eenduidige planregels.

Transformatiekader

Stel voor (deellocaties binnen) stedenbouwkundige ensembles waar sprake is van complexe opgaven of een hoge ruimtelijke dynamiek een transformatiekader op. Met behulp van dit instrument kunnen erfgoedwaarden in een vroegtijdig stadium van een plan-, ontwerp- en besluitvormingsproces in beeld worden gebracht en verankerd. In een transformatiekader wordt de zoekruimte voor interventie vastgelegd en wordt een leidraad geformuleerd voor de omgang met (beschermd) erfgoedwaarden en het toevoegen van nieuwe kwaliteiten aan een gebied.

Literatuur

- 4en5mei.nl, z.j., [Monument voor Nederlandse militairen](#).
- Adenlenie.nl, z.j., [Grenspalen 201 t/m 214 b](#).
- Adenlenie.nl, z.j., [Grenspalen 215 t/m 225c b](#).
- Amaliavansolms.org, z.j., [Buyckse Kuil](#).
- Amaliavansolms.org, z.j., [Henricus A.J. van Gilse](#).
- Amaliavansolms.org, z.j., [Korte Dorpsgeschiedenis](#).
- Amaliavansolms.org, z.j., [Wandelommetje Huisvennen](#).
- Archieven.nl, z.j., [Broeders van de Christelijke Scholen te Baarle-Nassau](#).
- Benschop, H., 2022. Militair landschappelijk erfgoed. Van schietbaan tot cultuurhistorisch monument. van wirskaante jrg. 37 nr. 1, pp. 70-77.
- Bieleman, J., 1992. Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Uitgeverij Boom, Meppel.
- Brekelmans, F.A., 1965. De Belgische enclaves in Nederland. In Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, IV. Stichting Brabants Historisch Contact. Tilburg.
- Brouwe, M.C. & J.F. van der Weerden (red.), 2020. Tienduizend jaar gedeelde bewoningsgeschiedenis in Baarle. Definitief archeologisch onderzoek in het tracé van de randweg Baarle. Weesp.
- Bont, C. de, 1989. Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streek-plangebied 'Midden- en Oost-Brabant'. Een historisch-geografische verkenning. Staring Centrum-rapport 17. Staring Centrum, Wageningen.
- Boven, M. van, 1982, Kastelen in Brabant; van burcht tot landhuis, Noord-Brabants Museum, Den Bosch.
- Buiks, Chr., 1997. Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda. Van Gorcum. Assen.
- Busio, M., 2023. Baarle-Hertog '14-'18 - Boodschapper van bezet België naar de buitenwereld, via [Historiek.net](#).
- Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant, 2024, [Cultuurhistorische Waardenkaart herziening 2024 \(arcgis.com\)](#).
- Defensiefotografie.nl, [Munitiemagazijncomplex Ulicoten C](#).
- DeStem, 2009, [Verleden van de Hollandsche Bosschen](#).
- Ellenkamp, G.R., D.M.G. Keijers & J.A.M. Roymans, 2011. Grenzen en gradiënten. Archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart gemeente Baarle Nassau. Weesp. RAAP-rapport 2233.
- Energiea, 2022 (via gpkl.nl). [Lianders omgewaaide houten elektriciteitspalen maken plaats voor versnelde bekabeling](#).
- Everts, H., N. de Vries, 2002. ...Van Moestdistel Boomkikker: Visie van Staatsbosbeheer op het behoud en herstel van natuur- en landschapswaarden in het beekdallandschap van het Merkske, Staatsbosbeheer, Middelburg.
- Ginkel, E., van & L. Theunissen, 2009. Onder heide en akkers: de archeologie van Noord-Brabant tot 1200. Utrecht.
- Heijden, C., F. Gerritsen, J. Kolen, N. Roymans, H. Renes, K. Bosma, & I. van Hellemond, 2003: Brabant van Bronstijd tot Belvedere: De biografie van het Brabantse zandlandschap. Brabants Heem 55: 89-101.

- Heunks, E. & J.A.M. Roymans, 2000. Ruilverkavelingsgebied Baarle-Nassau; een gedetailleerde archeologische advieskaart. RAAP-rapport 560. Stichting RAAP, Amsterdam.
- Huismans, 2020. [Sint Franciscusklooster in Baarle-Nassau](#).
- Janssen, H., 2021. Rondreis langs de Baarlese enclave H1: Hoe uniek is Baarle? (19), in: van Wirskante, 36 (2021) 4, p. 38-47.
- Joosen, H., 1946-2006. Ons Baarle, een bijzonder dorp. Bouwstenen voor de geschiedenis van Baarle. Erven Henricus Joosen, Baarle-Nassau.
- Joosen, H., 2006. Ons Baarle: een bijzonder dorp: bouwstenen voor de geschiedenis van Baarle. De Jong, Baarle-Nassau.
- Kakebeeke, A.D., 1949. Wallen in ons landschap. Brabants Heem 1. 7-12.
- Kerk-en-orgel.nl, z.j., [Klooster Paters van de Heilige Geest](#).
- Kolman, C., B. Olde Meierinck & R. Stenvert, 1997, Monumenten in Nederland. Noord-Brabant. Rijksdienst voor de Monumentenzorg & Waanders Uitgevers, Zeist & Zwolle.
- Kroes, E., A. Stochmann & D. van der Loop, 2024. [Omgevingsvisie Baarle-Nassau](#).
- Lang, F.D., de & H.J. Weerts, 2003. Beschrijving lithostratigrafische eenheid - Stramproy. Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Utrecht.
- Leenders, K.A.H.W., 1999. Cultuur-historisch overzicht van het ruilverkavelingsgebied Baarle-Nassau. Den Haag.
- Leenders, K., & Arnoldussen, S. (2021). Inventarisatie raatakkers Noord-Brabant en Noord-Limburg: Een inventariserend bureauonderzoek van raatakkerterreinen in Noord-Brabant en het noordelijke deel van Nederlands Limburg. (Grondsporen; Vol. 71). Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Meene, J. G. C. van de, J.H.S.M Veen, 1977. Spoorweg Turnhout-Tilburg, Nederlandse Vereniging van Belangstellenden n het Spoor- en Tramwegwezen, Den Haag.
- Oorlogsgravenstichting.nl, Baarle-Nassau (Ulicoten) Roman Catholic Churchyard, <https://oorlogsgravenstichting.nl/begraafplaatsen/baarle-nassau-ulicoten-roman-catholic-churchyard>, geraadpleegd op 15 augustus 2024.
- Oorlogsgravenstichting.nl, R.K. Begraafplaats te Baarle-Nassau, <https://oorlogsgravenstichting.nl/begraafplaatsen/r-k-begraafplaats-te-baarle-nassau>, geraadpleegd op 15 augustus 2024.
- Railtrash.net, z.j., [Duikers onder het Bels Lijntje](#).
- Renes, J., 1999. Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Maastrandse monografieën, Maastricht.
- SKBL, Kastelen en landgoederen in Noord-Brabant, [Kastelen en landgoederen in Noord-Brabant \(skbl.nl\)](#).
- Spek, Th., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.
- Stiboka, 1985. Bodemkaart van Nederland, 1:50.000; 50 Oost Tilburg, 51 West: 50 Oost Tilburg en 51 West Eindhoven. Wageningen.
- Stiboka & RGD, 1981. Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000. kaartblad 50 Tilburg. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen & Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Tol, A.J., 1999. Urnfield and settlement traces from the Iron Age at Mierlo-Hout. In: F. Theuvs & N. Roymans (red.); *Land and ancestors. Cultural dynamics in the urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Academic Press, Amsterdam.

Tracesofwar.nl, [Duitse loopgraven Baarle-Nassau](#).

Tracesofwar.nl, [V1-krater Baarle-Nassau](#).

UNESCO, 2023. [Nomination 1555bis \(inscribed minor boundary modification\)](#).

Vangheluwe, D. & Th. Spek, 2008. De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen. Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg. 26, nr. 1, 1-23.

Vera, H., 2011. ...dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertogang 1000-2000.

Verhagen, J.H., 1997. De grafheuvels en urnenvelden in Baarle-Nassau, Alphen en Riel (N.Br.). De geschiedenis van twee eeuwen onderzoek. Bijdragen tot de studies van het Brabantse heem 38. Stichting Brabants Heem, 's-Hertogenbosch.

Vervloet, J.A.J., 1986. Het zandlandschap. In: S. Barends e.a. (red.); Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering. Stichting Matrijs, Utrecht.

Wandelpaden.com, [De Hollandsche Bosschen route](#).

Weerde, J.F. van der, B. van der Veken, M. P. J. Janssens, 2020. Tienduizend jaar gedeelde bewoningsgeschiedenis in Baarle: definitief archeologisch onderzoek in het tracé van de randweg Baarle. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Weerts, H., J. Schokker, K. Rijdsijk & C. Laban, 2006, Geologische overzichtskaart van Nederland. TNO Bouw en Ondergrond, Utrecht.

Westerhoff, W.E. & H.J. Weerts, 2003. Beschrijving lithostratigrafische eenheid - Waalre. Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Utrecht.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Het onderzoeksgebied van deze studie: de gemeente Baarle-Nassau. De Belgische enclaves zijn met opzet weggelaten zodat het gebied als geheel bekeken kan worden.	5
Figuur 2. Uitsnede van de geologische kaart (Weerts e.a., 2006). Inzet: schematische weergave van de werking van horsten en slenken. (Ellenkamp e.a., 2011, 16).	26
Figuur 3. Uitsnede van de geomorfologische kaart. (Stiboka & RGD, 1981).	27
Figuur 4. Schematisch overzicht van de erosie en sedimentatie van een beek in een oude dalvormige laagte (Stiboka & RGD, 1977).	28
Figuur 5. Globaal overzicht van de grondwatertrappenverdeling. De blauwe gebieden zijn relatief nat, de bruine relatief droog. (Ellenkamp e.a., 2011, 22).	28
Figuur 6. Het open akkercomplex ten westen van de dorpskern is een van de oudste van Baarle-Nassau en heeft een bolle vorm door de plaggenbemesting. (Ellenkamp e.a., 2011, 46).	30
Figuur 7. Ontginningstypen in Baarle-Nassau. Niet gekarteerd zijn de historische dorpskernen.	34
Figuur 8. De akker van Castrelré heeft zijn oorspronkelijke karakter behouden. Achter de bolle akker de begroeiing in het dal van de Mark met daarachter de kerktorens van Hoogstraten en Minderhout. (RAAP, 25-07-2024).	35
Figuur 9. In Schootsenhoek zijn op enkel plaatsen nog heggen en bomenrijen als perceelsgrens aanwezig. Ze geven een beeld van de kleinschaligheid die de kamptontginningen kenmerkten. (RAAP, 25-07-2024).	36
Figuur 10. Tussen Hoogeind en Heesboom liggen langs de Hoogstratensebaan kampen die door een plaggendek beduidend hoger liggen dan de weg. (RAAP, 25-07-2024).	37
Figuur 11. De bebouwingscluster van Oude Strumpt, rond een plaatse, vormt de kern van een cluster kleinschalige kamptontginningen op de grote heide ten westen van Baarle. (RAAP, 25-07-2024).	38
Figuur 12. Het beekdal ten noorden van Hazenberg is kenmerkend voor de bovenlopen van beken, met een afwisseling van akkers en weilanden. Bomenrijen markeren perceelsgrenzen en de beek. (Google Streetview).	39
Figuur 13. Het dal van het Merksken ten noorden van Castrelré is aanzienlijk veranderd in de afgelopen 15 jaar. Het dal lijkt extensiever te worden beheerd, vooruitlopend op het beekherstel dat in 2025 gaat plaatsvinden (Brabantsedelta.nl). Hierdoor wordt een deel van de historische geslotenheid teruggebracht. (links: Google Streetview 2009, rechts: RAAP, 25-07-2024).	41
Figuur 14. De openheid van het nog steeds grotendeels onverkavelde beekdal bij Castrelré is grotendeels nog aanwezig. (Google Streetview).	42
Figuur 15. De kleinschalige heideontginning aan de Schaluinen heeft met zijn opgaand groen, traditionele bebouwing en zandwegen een zeer authentiek karakter. (RAAP, 25-07-2024).	44
Figuur 16. Dit opmerkelijke langwerpige-driehoekige ontginningsblok ten zuiden van Schootsenhoek ligt ingeklemd tussen een oude weg over de heide (links) en de rijksgrens (links langs het gebouw). Het gebouw staat grotendeels in België, het grasland is Nederland. Het perceel op de voorgrond ligt dus in beide landen. De bomen aan de achterzijde van het grasland markeren de andere kant van dit driehoekige ontginningsblok; de weg kruist na een knik gemaakt te hebben zo'n 1,5 kilometer verderop weer de rijksgrens. (RAAP, 25-07-2024).	45
Figuur 17. "Nederland op z'n smalst" in het uiterste zuiden van de gemeente. De weg en houtwal zijn Nederlands, het land achter de houtwal en rechts van de weg is Belgisch. Dit weggetje verbindt de ontginning De Blokken met de rest van de gemeente Baarle-Nassau. (RAAP, 25-07-2024).	46

- Figuur 18. De Castelreesche Heide is de grootste natte heideontginning van de gemeente. Door de natuurontwikkeling is in de open graslanden meer opgaande beplanting gekomen. Met de aanleg van poelen is het landschapsbeeld van voor de ontginning deels teruggebracht. (RAAP, 25-07-2024). 47
- Figuur 19. In de jonge heidebebossing bij Reth is langs de hoofdweg de tweede generatie beplanting (geschatte leeftijd 75 jaar) aanwezig. In dit gemengde en diverse bos is stuifzandreliëf vastgelegd en bevinden zich oudere padenstructuren en karrensporen. (RAAP, 25-07-2024). 49
- Figuur 20. De opvallende Clemens Hoeve gelegen aan de bomenrijke zessprong te midden van het open landschap van de ontgonnen onregelmatige heidebebossingen. (RAAP, 25-07-2024). 50
- Figuur 21. De Oude Bredasebaan geeft het klassieke beeld van regelmatige jonge heidebebossingen: lange rechte (zand)wegen omgeven door bos. Het gemengde bos langs deze weg is waarschijnlijk de derde generatie en heeft een verwilderd karakter. (RAAP, 25-07-2024). 51
- Figuur 22. Laanbeplanting doorsnijdt sinds het laatste kwart van de 20^e eeuw de oorspronkelijk zeer open bosontginningen van de voormalige Bedafse Heide. De bomenrijen in het verder nog steeds zeer open landschap zorgen voor een schilderachtig beeld. (RAAP, 25-07-2024). 52
- Figuur 23. Kenmerkend voor de zeer regelmatige ontginning van de Huisvennen zijn de lanen die rechthoekige 'kamers' begrenzen. (Google Streetview). 53
- Figuur 24. Grote rododendrons flankeren de ringsloot rond het voormalige Wolvenven, gezien vanaf de westzijde van het ven in zuidelijke richting. (RAAP, 25-07-2024). 54
- Figuur 25. Door de nieuw aangelegde lanenstructuur tussen het oorspronkelijke landgoedbos en de Belgische grens krijgt ook dit agrarische gebied een karakter dat past bij het landgoed. (RAAP, 25-07-2024). 55
- Figuur 26. Het parkachtige bos bij landgoed Berkenheide wordt voor een groot deel aan het zicht onttrokken door een hoge heg van onder meer rododendrons, die bijdragen aan het landgoedkarakter. (RAAP, 25-07-2024). 56
- Figuur 27. Reliëfkaart (AHN2) van het verboste gebied tussen de Hoogstratensebaan en Oude Hoogstratensebaan. Het oorspronkelijke reliëf is hier nog nagenoeg intact, waardoor van een systematische bebossing geen sprake lijkt te zijn. 57
- Figuur 28. Loveren ademt met zijn begroeide plaatse en karakteristieke vrijstaande bebouwing nog de sfeer van de oude dorpskernen van de gemeente. (RAAP, 25-07-2024). 58
- Figuur 29. De Buyckse Kuil vormt met zijn aangrenzende weiland en omringende bomen nog altijd het idyllische centrum van Nijhoven. (RAAP, 25-07-2024). 59
- Figuur 30. Een zeer waardevol cultuurlandschap: de open akker ten zuiden van Loveren, grenzend aan bebouwingslinten en met vergezichten op de dorpskern. (RAAP, 25-07-2024). 60
- Figuur 31. Rond Castelré en Schootsenhoek zijn bouwlanden omgezet in gras- of weiland waardoor het karakter van de gebieden veranderd is, zeker zoals hier in combinatie met het houden van paarden. (RAAP, 25-07-2024). 61
- Figuur 32. Van de akker ten westen van Baarle is het zeer gesloten karakter met houtwallen of -singels op vrijwel alle perceelsgrenzen geheel verdwenen, terwijl de locaties van bebouwing en het landgebruik niet ingrijpend zijn veranderd. (RAAP, 25-07-2024). 62
- Figuur 33. Van de door bomenrijen omgeven kleinschalige akkers op de overgang van de grote akker van Schootsenhoek naar het dal van de Hollandsche Loop is niets meer te herkennen. (RAAP, 25-07-2024). 63
- Figuur 34. De Kapelstraat is een van de uitlopers van Baarle waar het prestedelijk – dat wil hier zeggen het dorpse landelijke – karakter goed herkenbaar is. (Google Streetview). 64
- Figuur 35. De enclavegrens (rijksgrens) gaat diagonaal over de Hertogenstraat en doorsnijdt enkele van de rijtjeshuizen aan weerszijden van de weg. De grens is niet gemarkeerd op de straat en bij het ontwerp van de wijk heeft de grens ook geen rol gespeeld. (Google Streetview). 65

Figuur 36. Kaart van Baarle-Nassau met de ingetekende wegen en paden van vóór 1832.	67
Figuur 37. De draaischijf in aanbouw in 1906. (Heemkundekring Amalia van Solms, objectnummer #002096-11).	69
Figuur 38. Overblijfsel van de locomotieven-draaischijf in 2004. (Heemkundekring Amalia van Solms, objectnummer 416.A.040a).	69
Figuur 39. De inventarisatie van Waterstaat geprojecteerd de hoogtekaart.	71
Figuur 40. Grensaanduiding door speciale stoeptegels op voetpaden. (Heemkundekring Amalia van Solms, objectnummer GN2008-3340).	72
Figuur 41. Het raatakker-reliëf rondom de Keltenvelden is goed zichtbaar op de hoogtekaart. (Leenders & Arnoldussen, 2021, fig. 3.8).	73
Figuur 42. Kasteel Loveren (Bruheze). Zwartkrijttekening door D.L. Schurmans, 1870 te Baarle-Hertog. (Beeldbank Regionaal Archief Tilburg, fotonummer: 084592).	75
Figuur 43. Zendmast MN7, gelegen op de grens van een enclave. (Zendstation MN7 – Baarle-Hertog, Belgium - Atlas Obscura).	76
Figuur 44. Duitse soldaat aan de elektrische draadversperring bij Baarle-Nassau. (Heemkundekring Amalia van Solms).	77
Figuur 45. Luchtfoto van Munitiemagazijncomplex Ulicoten B. (defensiefotografie.nl).	78
Figuur 46. Het voor Nederland unieke straatbeeld van Castelré met bovengrondse stroomleidingen aan betonnen palen. (RAAP, 25-07-2024).	79
Figuur 47. Het representatieve gemeentehuis aan de Singel. (MAB, 2024).	83
Figuur 48. Voormalige melkfabriek De Hoop aan Loveren, in 1904 opgericht en later meermaals uitgebreid. (Google Streetview).	84
Figuur 49. Een typische langgevelboerderij uit het begin van de 20 ^e eeuw aan Heesboom. Haaks op de woning met stal bevindt zich een vrijstaande schuur met zijlansdeel. (MAB, 2024).	85
Figuur 50. Een kophalsrompboerderij aan Boschoven, gebouwd in 1940, waarbij de kop en de hals naast in plaats van voor de stal zijn geplaatst. (Google Streetview).	86
Figuur 51. Munitiemagazijncomplex Ulicoten C aan de Wildertsebaan is één van de drie MOB-complexen in de gemeente. Van dit complex zijn enkele gebouwen behouden. (MAB, 2024).	87
Figuur 52. De bidtuin rondom de Sint-Salvatorkapel (rechts) aan Nijhoven. (MAB, 2024).	88
Figuur 53. Historische ANWB-wegwijzer aan Singel. (MAB, 2024).	89
Figuur 54. De kern van Baarle-Nassau wordt gekenmerkt door aaneengesloten bebouwing. Een klein deel ervan is vooroorlogs tot eeuwenoud – het pand rechts aan de Singel dateert uit 1639 – en veel vernieuwing heeft na de Tweede Wereldoorlog plaatsgevonden – zoals de bebouwing links. (MAB, 2024).	90
Figuur 55. Straatbeeld in de historische kern van Baarle-Nassau. (MAB, 2024).	92
Figuur 56. Oude Strumpt. (MAB, 2024).	99
Figuur 57. Castelré, Groeske. (MAB, 2024).	100

Tabellen:

Tabel 1. Gebruikte ERS-velden in de database van de cultuurlandschappen.	8
Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van het historische referentiemoment.	10
Tabel 3. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van het historische referentiemoment.	10
Tabel 4. Classificatie van de eindscores.	10
Tabel 5. Classificatie van de prestedelijke herkenbaarheid.	11
Tabel 6. Gebruikte ERS-velden in de database van de landschapselementen.	14

Tabel 7. Waarderingstabel landschapselementen.	16
Tabel 8. Scores en klassen van de waardering van de landschapselementen.	17
Tabel 9. Gebruikte ERS-velden in de database van de bouwkunst.	19
Tabel 10. Scores en klassen van de waardering.	21
Tabel 11. Gebruikte ERS-velden in de database van de stedenbouwkundige ensembles.	23
Tabel 12. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles.	24
Tabel 13. Overzicht scores geïnterviewde rijks- en gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en nieuwe items. (H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde).	81
Tabel 14. Aantallen geïnterviewde rijks- en gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en nieuwe items en hun waardering: H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde.	104
Tabel 15. Aantallen geïnterviewde stedenbouwkundige ensembles en hun waardering: H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde.	107

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Kaartbijlagen:

Kaartbijlage 1: Inventarisatie bouwkunst en stedenbouw

Kaartbijlage 2: Inventarisatie cultuurlandschap

Kaartbijlage 3: Waardering bouwkunst en stedenbouw

Kaartbijlage 4: Waardering cultuurlandschap

Kaartbijlage 5: Beleidsadvies

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk		Datering	
Recente tijd			
Nieuwe tijd	C	1945	
	B	1850	
	A	1650	
Middeleeuwen	Laat B	1500	
	Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050
		C: Karolingische tijd	900
		B: Merovingische tijd	725
		A: Volksverhuizingstijd	525
			450
Romeinse tijd	Laat	270	
	Midden	70 na Chr.	
	Vroeg	15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

label1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014